

עיוני מקרא ופרשנות

כרך ז

מנחות ידידות והוקרה למנחם כהן

בעריכת

יוסף עופר

שמואל ורגון

יעקב קליין

יצחק ש' פנקובר

קונטרסי המסורה של כתר ארם צובה
על פי העתק בארכיונו של יצחק זליגמן בר

יוסף עופר

כתר ארם צובה — כתב היד של התנ"ך שניקד, הטעים ומיסר אהרן בן משה בן אשר — הוא כתב היד החשוב ביותר מתקופת בעלי המסורה. אשר על כן, רבה חשיבותה של כל עדות על החלקים שאבדו ממנו. על פי תיאורים שונים של הכתר, ובעיקר על פי תיאורו המפורט של מ"ד קאסוטו,¹ יודעים אנו כי בראש הכתר ובסופו היו דפים ובהם חומר מסוג 'דקדוק המסורה' ורשימות מסורה שונות. שמונה דפים היו בראש הכתר, היינו לפני הדפים שהחלה בהם התורה, ועוד עשרים דפים היו לאחר סוף התנ"ך. קאסוטו, שראה את הכתר בשלמותו בשנת 1943, רשם תיאור מלא ומפורט של הדפים האלה אך העתיק בשלמות רק חלק קטן מן החומר.

קיימות גם עדויות על העתקים שנעשו מחומר המסורה הזה: העתק אחד נעשה בעבור חוקר הטעמים ו' ויקס.² העתק שני נעשה בעבור א' פירקוביץ', הגיע לידיהם של ו' בר וה' שטראק, והם עשו בו שימוש מסוים במהדורת "דקדוקי הטעמים" שהוציאו לאור.

לאחרונה עלה בידי לזהות את ארכיונו של יצחק (זליגמן) בן כתבי היד של אוסף גינצבורג במוסקבה,³ ובארכיון זה נמצא העתק מלא של חומר 'דקדוק המסורה' של הכתר. במאמר זה אסקור את גלגוליו של ההעתק הזה, אתאר את טיבו של חומר

1 ראו מאמרי "כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו", ספונות ס"ח ד (יט), תשמ"ט, עמ' 277-344 (להלן: עופר, קאסוטו). בעמ' 291-308 הובאו תיאורים של קונטרסי הכתר ברשימות קאסוטו והקטעים שהעתיק מן הקונטרסים.

2 ראו: W. Wickes, *A Treatise on the Accentuation of the Twenty-one So-called Prose Books of the Old Testament*, Oxford 1877, preface, pp. [5]-[6] (דפוס-צילום בהוצאת כתב, ניו יורק 1970; עמודי ההקדמה שבראש הספר אינם ממוספרים).

3 הארכיון נקרא כ"י מוסקבה, גינצבורג 1500. סימן הסרט במכון לתצלומי כתבי היד העבריים — ס' 48538. כרטסת המכון לתצלומי כתבי היד הוגדר תוכן כתב היד: "העתקות של יצחק בער". את כתב ידו של יצחק בר ניתן לזהות, למשל, על פי מכתב בחתימת ידו שכתב בשנת תרי"ד (1853) לרב אליקים כרמולי (כ"י מוסקבה, גינצבורג 1370 — ס' 48447). גם תוכן הארכיון מורה בבירור על נכונות הזיהוי, שהרי הוא מכיל מכתבים רבים שכתב ה' שטראק, שותפו של בר בהכנת מהדורת "דקדוקי הטעמים", וכן העתקים של כתבי יד שונים העומדים ביסוד המהדורה הזאת (כמפורט להלן). בארכיון

המסורה מן הכתר המצוי בו, וארון בהערת מסורה חשובה המצויה בו ועניינה כתיבן של מילים בארמית של המקרא.

יצחק (זליגמן) בר והחומר שבארכיונו

יצחק (זליגמן) בן אריה יוסף בר (S. Baer; 1825–1897) היה חוקר שעסק במסורה של המקרא, בתפילות ובפיוטים. בר היה ממשיכו של ר' וולף היידנהיים (רו"ה), וזכה לתואר דוקטור לפילוסופיה לשם כבוד מטעם אוניברסיטת לייפציג. הוא הוציא לאור מהדורה של רוב ספרי המקרא (יחד עם פרנץ דליטש), ספר על חוקי הטעמים בספרי אמ"ת (תורת אמת, רדל"היים תרי"ג – 1853), ספר תיקון הסופר והקורא (רדל"היים תרט"ז – 1856), סידור תפילה מקיף ומלווה הערות (סידור עבודת ישראל, רדל"היים תרכ"ח – 1868) ועוד.⁴

בשנת תרל"ט (1879) הוציא לאור יצחק בר, יחד עם החוקר הגרמני הרמן שטראק, מהדורה של פרקי דקדוק המסורה, שכונתה על ידיהם "ספר דקדוקי הטעמים", ויוחסה (באופן חלקי) למסרן הנודע אהרן בן משה בן אשר.⁵ מהדורה זו התבססה על עשרים כתבי יד קדומים של המקרא הכוללים פרקים של דקדוק המסורה, ואחד החשובים שבהם היה כתר ארם צובה.

שני החוקרים לא יכלו להגיע ישירות אלא למקצת כתבי היד שהתבססו עליהם. כתנאי הימים ההם גם לא ניתן היה להשיג תצלומים של כתבי יד. השימוש בכתבי יד שבמקומות מרוחקים היה באמצעות העתקים שנעשו בעבור החוקרים. במקרים רבים המעתיק מכתב היד לא היה בקי בחומר שהעתיק, ולא פעם נפלו טעויות רבות בהעתקתו.⁶

בר יש מאות דפים בכתב ידו, רובם בעניינים הקשורים למסורה, ומיעוטם בענייני הפיוט. חומר הארכיון מוין ב-27 מדורים, ובראש כל אחד מהם מוגדר תוכן המדור בצרפתית. באוסף גינצבורג מצויים גם כתבי יד נוספים בכתב ידו של בר, שלא יידונו כאן. נציין מתוכם שני ספרים שחיבר בר, ושניהם לא פורסמו: שפת ארם – דקדוק הארמית המקראית (כ"י מוסקבה, גינצבורג 1425) ואדני פז – חיבור מסורה על התורה הדין במאות רבות של הערות מסורה ומתקן על פי כתבי יד (כ"י מוסקבה, גינצבורג 1497).

4 ראו: "בר, זליגמן יצחק", האנציקלופדיה העברית, ט, ירושלים ותל-אביב תשי"ח, טור 385; 80–81, col. 1971, 4, *Encyclopaedia Judaica*, "Baer, Seligman Isaac".

5 בר וה' שטראק, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן אשר עם מסורות עתיקות אחרות, ליפסיה 1879, דפוס צילום ירושלים תש"ל (להלן: בר"ש). בשנת תשכ"ז הוציא לאור א' דותן מהדורה אחרת של הספר (א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז; להלן: דותן, דקה"ט). על ההבדלים המהותיים שבין שני המהדורות ועל שאלת ייחוסו של הספר לאהרן בן אשר ראו במבוא למהדורת דותן, עמ' 1–6, 15–25, ולעומתו ד"ש לוינגר, "כתר ארם צובה או 'דקדוקי הטעמים'?", תרכ"ץ לח (תשכ"ט), עמ' 186–204.

6 המחשה יפה של דרך עבודתו של בר עולה מדברים שכתב על כ"י קופנהאגן (ארכיון בר, מדור XXII): "זהו מסורת בן אשר כמו שהיא נכתבה במקרא כ"י הנמצא באוצר ספרי עיר המלוכה קאפנהאגן. העתיקה החכם [הרב] וואלף אב"ד שם ושלחה לקראתי עם כל טעויות הסופרים ביום ג' כ"ז חשון תרי"ג לפ"ק (1852) ואני העתקתי לי מחזש

בארכיונו של בר שנתגלה עתה באים העתקים של פרקי דקדוק המסורה מכתבי היד האלה: כ"י רומא מבית הכנסת הסיציליאני – העתק שהותקן בידי אברהם ברלינר, וסומן במהדורת בו"ש S; כ"י קופנהאגן – "העתיקו החכם הרב ר' וואלף" וסומן במהדורת בו"ש K; שני כתבי יד מצ'ופוט-קאלי, מקום מושבו של א' פירקוביץ': כ"י T17 (=3ל) וכ"י TI-נייר (=14ל) שהועתק בידי דוד אפפנהיים, ככתוב בראש ההעתק;⁷ וכן כתב יד תימני של יעקב ספיר שאינו כלול במהדורת בו"ש.

ההעתק החשוב ביותר בארכיון הוא העתק מכתר ארם צובה, וסימנו במהדורה A. בהסתייגות מסוימת – הנובעת מכך שלפנינו העתק של העתק – ניתן לומר שהעתק זה חושף כמעט במלואו את מה שנכתב בקונטרסים שהיו מחוברים לכתר לפניו ולאחריו, והוא מאפשר דיון בשאלת טיבו של החומר הזה וזיקתו למסרן הכתר, אהרן בן משה בן אשר.

גלגוליו של העתק קונטרסי הכתר

קיומו של העתק קונטרסי הכתר אינו בבחינת הפתעה. מקורות רבים מן המאה ה-19 מספרים עליו, וניתן לשחזר לפיהם את גלגוליו של ההעתק הזה כמעט בוודאות. העתק קונטרסי הכתר נעשה בעבור הנוסע הקראי הידוע אברהם פירקוביץ'. המקור הראשון לכך הוא אבן ספיר, ספרו של החכם הירושלמי יעקב ספיר. ספיר מתאר את כתר ארם צובה ומצטט את הכתובות שהיו בראשו, כפי שהועתקו בעבורו על ידי נוסע בשם יעקב זאב, ואחר כך אומר:⁸

ואחר כך מתחילין כללי הנקודות והטעמים בצחות ההגיון [...]

החכם הכותב הזה אין לו יד וידיעה בדקדוק ומסורות על כן לא חשש להתאמץ להעתיק כל ההקדמה והכללים האלה, וזה מקרוב עתה היה שם שנסע מפה

ותיקנתי את הטעיות". ובניסוח אחר באותו מקום "...והיה כספר חתום מפאת רוב שגיאות ואני תקנתיו והגהתי כראוי". נראה מכאן כי בר, שקיבל העתקים של חומר מסורה שנעשו בעבורו, נהג להעתיקם מחדש בנוסח מתוקן על פי הסברה, ואחר כך להשוותם למקורות מקבילים ולפרסמם. ביקורת על דרך עבודתם של בר ושטראק ראו: C.D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, New York 1962², pp. 285–286; דותן, דקה"ט, עמ' 1, 152, 172, 237, 347, 358 (הערות 19, 22) ועוד.

7 כ"י S הוא כ"י הקהילה היהודית ברומא מס' 16 (לשעבר היה מספרו 2) משנת 1496 (ס' 46305); ראו בו"ש, דקה"ט, עמ' xxvii–xxvi; דותן, דקה"ט, עמ' 95 ואילך. כ"י K הוא כ"י הספרייה הממלכתית בקופנהאגן מס' 15 (בקטלוג סימנו: Cod. Hebr. 34; פ' 430); ראו בו"ש, דקה"ט, עמ' xxiv–xxiii; דותן, דקה"ט, עמ' 88. על כ"י 3ל (כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. II B 10, תורה, ס' 62964) ראו בו"ש, דקה"ט, עמ' xxxv–xxxiv; דותן, דקה"ט, עמ' 73–74. כ"י 14ל הוא כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. II C 144. כתב היד מחזיק את ספרי נביאים, והוא נכתב באלכסנדריה בשנת 1122 בידי הסופר יוסף בירבי יעקב "הפסג". סימנו הישן: TI-נייר (ס' 70095) וכן ס' 46096). ראו בו"ש, דקה"ט, עמ' xxxi; דותן, דקה"ט, עמ' 101.

8 יעקב ספיר, אבן ספיר, חלק ראשון, ליק 1866, דף יב ע"ב, הערה 1.

ירושלם ת"ו החכם המפורסם ר' אברהם הקראי נ"י מכונה אבן רש"ף ואף שבכל השתדלותו לא הצליח לראות התנ"ך הזה בעיניו אבל בפזור כסף והתאמצות העתיקה לו את כל הכתוב מלפניו ומאחוריו וראיתי הכל בית ידידי החכם הזה והם מר' אהרן בן אשר והוא כרוך טובו אל הכלל ישתדל להדפיסם ולהפיצם בישראל עם פירוש מספיק כיד ה' הטובה עליו. כי הדברים האלה הם קשה הבנה כדרך הראשונים אתר [צ"ל אשר] הסתירו בחידות והטמינו ברמז.

לאחרונה נתגלו מכתביו של אברהם פירקוביץ' עצמו, בספרייה הלאומית של רוסיה בסנקט פטרבורג. מן המכתבים עולה שביקורו של אברהם פירקוביץ' בארם צובה היה בשלהי שנת 1863, בהיותו בן 76.⁹ לדברי פירקוביץ', תחילה הרשו לו חכמי קהילת חלב לראות את הכת, ואף הציעו לו לשמש כרב בקהילתם. אבל אחר כך נשתנה יחסם אליו ונעשה חשדני ביותר:

וחכמי קה"ק ארם צובה, בשמעם שהשמש מיכאל של בית הכ' [נסת] הראה לי בסתר המדרגה את הכת גם הרשימה אשר בסופה, ושהכרתי מלשונה והשמות הנזכרים בה שהיא גם היא רשימה קראית דומה בעינה אל הרשימה שכתנ"ך בעיר קראקא, הסכימו ביניהם שלא להראותו לי עוד, פן אדרוש ואמצא בו עוד סימנים ואותות שהוא מבית הקראים יצא ובכח המלכות אוציאנו מידם, ועל כן לא יכולתי עוד לראותו בעיני, רק עשו בקשתי שצוו לסופר שלהם והעתיק לי הרשימות שבראש וסוף התנ"ך עם דברי חפץ היקרים מזהב וכסף המסורות, והפלוגות של בן אשר ובן נפתלי וכיוצ"ב שבראשו וסופו ושלמתי שכתו בנדבתי, בעד יב דוגנים(?) וחצי, וגם להחכם הרב משה סטהון נרו' נתתי שלשה זהב פולאימפריאלי מתנה שכתו טרחו אשר טרח לקחת רשיון מאת עיני העדה, שהם ששים החכמים הזקנים מנהיגי הקהל וחכם באשי בראשם, אשר כמעט היה מן הנמנע להנתן רשות להעתיק הרשימות מן הכת, ר"ל מן התנ"ך, מסכת היותו תחת החרם שלא להוציאו ממערת אליהו הנביא אפילו לתוך בית הכנסת לפי דבריהם, ולפי דעתי אין זה כי אם אותה הסבה שהיתה בכתיבת קרא סוד, ר"ל שלא יתגלה הסוד שבעבורו היה החרם וכמו שכבר רמזתי לעיל.

עדותו של פירקוביץ' נמצאה אפוא מכוונת לזו של ספיר: סופר איש חלב העתיק

9 מכתביו של פירקוביץ' שמורים בספרייה הלאומית של רוסיה בסנקט פטרבורג, וסימנם F.946, Lichnyj arhiv A.S. Firkovicha. אני מודה לפרופ' מנחם בן-ששון ולידידי זאב אלקין שהמציאו לי את העתק מכתבו המתאר את נסיעתו לארם צובה ואפשרו לי לפרסם את הקטע המובא כאן. על מכתביו של פירקוביץ' ראו גם: Tapani Harviainen, "The Cairo Genizot and other sources of the second Firkovich collection in St. Petersburg", in: E.J. Revell (ed.), *Proceedings of the Twelfth International Congress of the International Organization for Masoretic Studies — Masoretic Studies* 8, 1996, pp. 25–36; *idem*, "Abraham Firkovich, the Aleppo Codex and its dedication", *Jewish Studies at the turn of the Twentieth Century* I, 1999, pp. 131–136; *of the Twentieth Century* I, 1999, pp. 131–136; זאב אלקין ומנחם בן-ששון, "אברהם פירקוביץ' וגניזת קהיר — בעקבות עיון בארכיונו האישי", פעמים 90 (תשס"ב), עמ' 96–51.

בעבורו את כל הכתוב לפני הכת ולאחוריו. מן הדברים משתמע כי החומר שהועתק נחלק לכמה סוגים: "הרשימות שבראש וסוף התנ"ך" — הן כתובות ההקדשה והפדיון של הכת; "המסורות" — הכוונה כנראה לכללי דקדוק המסורה, שספיר כינה אותם "כללי הנקודות והטעמים"; "הפלוגות של בן אשר ובן נפתלי וכיוצא בזה" — כאן נראה שפירקוביץ' כתב על פי הזיכרון ולא דייק, וכוונתו לרשימת החילופים במקרא ולרשימת מחלוקות מערבאי ומדינחאי.¹⁰

כאמור, העתק זה של הכת התגלגל לידיהם של בר ושטראק, והם השתמשו בו כאחד המקורות של ספר דקדוקי הטעמים שהוציאו לאור. בהקדמה לספר סוקרים שני החוקרים את כתבי היד שהשתמשו בהם, ובראשם כ"י A. בעמ' xxi של ההקדמה הם מספרים כי בעיזבונו של אברהם פירקוביץ' נמצא עותק ובו כתובים קטעי מסורה ודקדוק המסורה ביד מזרחית, וכי בנו של פירקוביץ', שריה (Sarja) הפקידו בידי שטראק בסתיו 1874 (כלומר, זמן קצר אחרי פטירתו של אביו, שאירעה באותה שנה). לדבריהם, העותק היה מורכב משני חלקים: בראשון 7 דפים ובשני 21 דף. משום מה נמנעים בר ושטראק מלומר בפירוש כי כ"י A שלהם הוא העתק מכתר ארם צובה, אף שהם רומזים לכך בציינם כי הכתובות שבראשו נדפסו בידי ספיר (עמ' xxii), וכי מתוכנן עולה כי הועתקו (ישירות?) מכתב יד מקורי של אהרן בן משה בן אשר. מכל מקום, כ"י A שימש לבר ולשטראק מקור חשוב במהדורתם. הם מזכירים אותו בשמונה סעיפים, בשישה מהם שימש כמקור יחיד ובשניים שימש לצד כתב יד אחר.¹¹ העותק שנמצא עתה בעיזבונו של בר הוא העתק מן ההעתק של פירקוביץ', שהרי הוא אינו כתוב בכתב מזרחי, אלא בכתב ידו של בר עצמו.¹² נראה כי בר התקין לעצמו את ההעתק הזה, משום שמסר את ההעתק שנעשה מן הכת לשטראק שותפו או שנאלץ להחזירו למקומו המקורי באוסף פירקוביץ'.¹³

לצורך הדיון נכנה את ההעתק שנעשה בארם צובה למען פירקוביץ' בשם 'העתק חלב',¹⁴ ואת ההעתק שנמצא בארכיון בר — 'העתק בר'.

10 מרשימותיו של מ"ד קאסוטו וכן מתיאור העתק הכת בספרם של בר ושטראק (עמ' xxiii–xxi) עולה כי לא הייתה בקונטרסים הנספחים לכתר רשימה של חילופי בן אשר ובן נפתלי.

11 כ"י A שימש כמקור יחיד במהדורת בו"ש, דקה"ט, בסעיפים 6, 11, 12, 13, 32, 35 וכאחד המקורות בסעיפים 33, 52. ראו דותן, דקה"ט, עמ' 100–101, ולהלן הערה 16.

12 על זיהוי כתב ידו של בר דאו לעיל הערה 3.

13 בראש מדור 26 (XXVI) של ארכיון בר, שבו נמצא העתק קונטרסי הכת, נכתב בצרפתית: Notes du ms. d'Alep — certaines copiées par J. Sapir ("הערות של כ"י חלב — חלקן הועתקו בידי י" ספיר"). אינני יודע מיהו הכותב הזה, שמייך את הומר הארכיון לאחר שהגיע לאוסף גינצבורג. מכל מקום, לאור העדויות שהצגנו פה אין לקבל את דבריו.

14 ייתכן שההעתק המקורי (העתק חלב) יימצא באוסף פירקוביץ' ויפתור כמה מן הספקות המוצגים בדבריו. אולם איתור כתב היד באוסף פירקוביץ' — וכל שכן קביעה ודאית שאינו נמצא שם — אינם משימות קלות.

14 עדות מעניינת על שימוש שעשה פירקוביץ' עצמו בהעתק חלב עולה מפתק בכתב ידו שצירף לכתב יד 141 (ראו עליו לעיל הערה 7): אחרי ספר יחזקאל באו בכתב היד קטעים של דקדוק המסורה, ובהם הקטע העוסק בטעמי כ"א ספרים (דקה"ט-בו"ש סעיף 17;

תוכן העתק בר בהשוואה להעתק חלב ולכתר גופו

אביא פה את תוכנם של הדפים שהיו לפני הכתר ואחריו (על פי תיאורו המפורט של קאסוטו¹⁵), ואציין אילו חלקים כלולים בהעתק בר ואילו אינם כלולים בו. הדפים שבראש הכתר:

- שתי כתובות הקדשה קצרות — דף 1 ע"א — אינן בהעתק בר.
- 20 פרקים של דקדוק המסורה — דפים 1 ע"ב — 7 ע"א.¹⁶
- רשימת מילים הנכתבות אחת ונקראות אחת — דף 7 ע"ב.
- כתובת הקדשה קצרה — דף 8 ע"א — אינה בהעתק בר.

הדפים שבסוף הכתר:

- כתובת ההקדשה הגדולה של הכתר — בדף האחרון של נחמיה — אינה בהעתק בר.
- רשימת כותבי ספרי התנ"ך, אמצעי חטיבות המקרא ומספר פסוקיהן — דף 0 שאחרי התנ"ך, ע"ב.¹⁷
- 'סימן לשון ברכה' — בסוף אותו עמוד — אינו בהעתק בר.
- חילופי המקרא — דפים 1 ע"א — 13 ע"א. רובם כלולים בהעתק בר.¹⁸

דקה"ט דותן שער א; ראו תיאור כתב היד אצל בו"ש, דקה"ט, עמ' xxxi). כתב היד ניוזק וחסרות בו מילים, ופירוקביץ' השלים את הטקסט על פי העתק חלב שהיה בידו. וכך כתב: "נמצא בכאן חסרון ואמלא מן ההעתק הנעתק בארם צובה בהיותי שם: שער הטעמים / שנים עשר רשומים / כמאורות מקוימים / מהם קטנים ומהם רמים / גלויים ולא נעלמים / כפי נבונים וחכמים / בשום שכל חתומים / וסמך לה אתנחה וכו'". בהמשך באים ציטוטים נוספים מהעתק חלב, שהובאו במטרה להשלים את המקומות הקרועים בכ"י 14. בסרט 70095 שבמכון לתצלומי כתבי היד העבריים צולם הפתק בראש כתב היד, ואין זה מקומו (דפי כתב היד נתערבבו לחלוטין וסדרו מחדש לפני הצילום).

15 ראו לעיל הערה 1.

16 וזה תוכן הפרקים ומקבילותיהם בשתי המהדורות של ספר דקדוקי הטעמים (מספר הבא בסוגריים מצייין את מספר הסעיף במהדורת בר ושטראק; אות הבאה בסוגריים מציינת את השער במהדורת דותן): 1. סדר המקרא (בו"ש 3 — דותן שער ב); 2. אופיין של כ"ב האותיות וחלוקתן (5); 3. על טעמי כ"א ספרים (17, א); 4. סימני אוי"ה (29); 5. על הטעמים של ספרי אמ"ת (18); 6. סימן מארכה לזרקא (21, ט); 7. שווא הדומות (33 בהערה, ה); 8. לשון ברכה (53, כא); 9. שווא לפני יו"ד (12); 10. לשון אכילה (51, כב); 11. אותיות שימוש לפני יו"ד בחזיריק (13); 12. לשון עשייה (35 בהערה, כו); 13. לשון יראה (32); 14. לשון גרישה (52); 15. מארכא ותיברא (20, ד); 16. לשון חרבות (45, כד); 17. ביטויים יחידאיים (75); 18. פסוקים שיש בהם כל אותיות הא"ב (אין אצל בו"ש); 19. שישלא ומארכא (19, ג); 20. אותיות אחהע (6). קאסוטו העתיק בשלמות את הסעיפים 1, 2, 7-16 ואילו את שאר הסעיפים העתיק באופן חלקי (ראו לעיל הערה 1).

17 על הדף שסימנתי בספרה 0 ראו להלן, עמ' 149.

18 בהעתק בר באים שני סוגי רשימות של חילופי המקרא. האחד: רשימות שבראשן ייחוס לכתר ארם צובה, ולא נכתבו בהן מראה מקומות לפסוקים אלא בשלב מאוחר (ברשימות אלה באים חילופי התורה, יהושע וד"ה, שמואל וד"ה, מלכים וד"ה, עזרא ונחמיה). השני — רשימות שאינן מיוחסות לכתר, וציון מראה המקומות לפסוקים הוא חלק מן הכתיבה

- חילופי מדינחאי ומערכאי בנביאים — דפים 13 ע"ב — 15 ע"א — אינם בהעתק בר.
- רשימת הפסקים במקרא — דפים 15 ע"א — 16 ע"ב ודף 19 ע"א.
- חילופי מדינחאי ומערכאי בכתובים — דפים 17 ע"א — 18 ע"א — אינם בהעתק בר.
- מילים המסתיימות בה"א ובאל"ף בארמית שבמקרא — 18 ע"א — 18 ע"ב. נראה כי העתק חלב היה העתק שלם, וכלל גם את כל החלקים שאינם כלולים בהעתק בר. הדבר מוכח מתיאור כתב יד A במהדורת בו"ש וכן מרמזים של בר עצמו בהעתק שהתקין לעצמו.¹⁹ מסתבר אפוא כי הסופר איש ארם צובה שהתבקש להעתיק את כל הכתוב בכתר לפניו ואחריו, עשה את מלאכתו בשלמות, ואילו בר השמיט מהעתקתו חלקים שחשב כי הם ידועים ומפורסמים ואין תועלת לטרוח בהעתקתם.

אמינות העתק בר — בעקבות אי-התאמתו לרשימות קאסוטו

השוואת העתק בר אל רשימות קאסוטו מעלה בעיה קשה של חוסר התאמה בחמישה סעיפים של דקדוק המסורה בדפים שלפני הכתר. סעיפים אלה עוסקים בלשון ברכה (קטע 8 — בו"ש 53 — דותן שער כא), לשון אכילה (קטע 10 — בו"ש 51 — דותן שער כב), מארכא ותיברא (קטע 15 — בו"ש 20 — דותן שער ד), לשון חרבות (קטע 16 — בו"ש 45 — דותן שער כד) ושישלא ומארכא (קטע 19 — בו"ש 19 — דותן שער ג). קאסוטו העתיק סעיפים אלה בשלמותם,²⁰ ועל פי העתקתו הם מנוסחים בפרוזה ואין בהם חרוזים. ואילו הנוסח בהעתק בר הוא נוסח מחורז, השונה לחלוטין מזה של קאסוטו וזהה לנוסח שהדפיס בר עצמו בגוף מהדורת דקה"ט שלו.

אין לפקפק בכך שקאסוטו העתיק במדויק את נוסח הכתר. לא היו לנגד עיניו באותה שעה מקורות אחרים, ולא היה לו כל עניין להעתיק מקורות אחרים, שהרי

הראשונה (ובהן חילופים פנימיים בירמיהו, יחזקאל וישעיהו; חילופי ירמיהו וישעיהו, מלכים וירמיהו, מלכים וישעיהו). נראה כי הרשימות מן הסוג הראשון הועתקו ישירות מהעתק חלב (אף כי ייתכן שנעשה בהן עיבוד מסוים בשלב מאוחר יותר), ואילו הרשימות מן הסוג השני הן חומר מעובד, שהעתק חלב שימש אולי אחד מן המקורות שביסודו. 19 בתיאור כתב יד A במהדורת בו"ש מצוטטת תחילתה של כתובת ההקדשה הארוכה. בדף האחרון של העתק בר נזכרת הכתובת הזאת, ובר מפנה לספרו של יעקב ספיר, אבן ספיר, שבו פורסמה. נראה אפוא שלא ראה חשיבות מיוחדת בהעתקת כתובת שכבר פורסמה. סביר להניח כי גם שלוש הכתובות הקצרות נכללו בהעתק חלב והושמטו בהעתק בר. באותו מקום מזכיר בר גם את חילוף המקרא; פלוגתות שבין בני ארץ ישראל לבין בני בבל (שאינן כלולות בהעתק בר); פסקתה דכל קרייה; וכתובת הסיום "סמוכים לעד לעולם עשויים באמת וישר תושלב"ע".

בראש רשימת המילים המורכבות באה הכותרת: "במקרא כ"י המונח בגניזה בארם צובה (Aleppo) נמצא בראש רשימת הפלוגתות שבין בני מערכאי ומדינחאי עוד כתובות אלה המסורות". הניסוח הוא ככל הנראה ניסוחו של בר (ולא ניסוחו של איש ארם צובה), ומכאן שעמדה לנגד עיניו רשימת חילופי מדינחאי ומערכאי, אלא שבחר שלא להביאה. 20 פרט לקטע 19, שקאסוטו העתיק רק את תחילתו.

ונקראו בשתי מילים.²⁴ כיצד ייתכן שמסרן הכתר יעמיד בראש ספרו רשימת מסורה הסותרת באופן מפורש את הכתוב בספר גופו?

רשימת הפסקים מעוררת קושי מסוג אחר: אמנם אין בה פסקים יתרים על אלה המסומנים בגוף הכתר,²⁵ אך כנגד זה נשמטו ממנה עשרות פסקים המצויים בכתר עצמו. כמעט כל הפסקים האלה באים בכל הרשימות המקבילות, ונראה שנשמטו בטעות בשל רשלנות או אי-דיוק ברישום. כמעט עשירית מן הפסקים במקרא נשמטו מרשימת הפסקים שבהעתק בר. נשאלת אפוא השאלה: האומנם יצאה רשימה משובשת כזאת מתחת ידו של המסרן אהרן בן משה בן אשר, שהערות המסורה שכתב בגוף הכתר נודעו בדיוקן המופלג?²⁶

אשר לפרקי דקדוק המסורה שהיו בקונטרס שבראש הכתר: א' דותן, שהוציא לאור את "ספר דקדוקי הטעמים ל' אהרן בן משה בן אשר", סבור כי אהרן בן אשר חיבר את ספר דקדוקי הטעמים על יסוד חומר קדום של קונטרסי המסורה שהיו לפניו.²⁷ וכאן מתעוררת תמיהה גדולה: מדוע לא העתיק אהרן בן אשר את הספר הזה שחיבר בטופס המקרא המיוחד שלו, היינו בכתר ארם צובה, ותחת זאת העתיק שם אוסף אחר של סעיפים בסדר אחר לחלוטין ובנוסח שונה מאוד מזה שבספרו?

דותן פתר את הקושי הזה בכך שהביע פקפוק בייחוסו של הכתר לאהרן בן משה בן אשר.²⁸ ד"ש לוינגר קיבל את ייחוסו של הכתר, אך סבר שייחוסו של ספר דקדוקי

24 רשימת המסורה על המילים המורכבות נדונה במאמרי "A Masoretic Note in the Aleppo Codex Concerning the Composite Words", *Textus XXI* (2002), pp. 209–233. יש שתי מילים נוספות שלא ברור בהן אם נוסח הכתר התאים לרשימה. על כתיבת "משמואל" (במדבר כד 23) בכתר יש עדויות סותרות. יעקב ספיר שאל את הרב מנשה סתהון איש תלם על תיבה זו: "ב' מלין", ונענה: "כן" (ראו: ר' זר, "מאורות נתן לר' יעקב ספיר", לשוננו נ [תשמ"ו], עמ' 171, שאלה 295). לעומת זאת, ר' משה יהושע קמחי, שליחו של ר' שלום שכנא ילין לארם צובה, בדק בכתר וכתב: "ובכ"כ [=ובכתר] תבה חדא" (ראו מאמרי "כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 338 על במ' כד 23). קמחי לא ציין במפורש אם הטעם מירכא בא מתחת לאות מ' (כגרסת כ"י ש) או לא (כגרסת כ"י ש).

מילה נוספת ברשימה היא "כיענת". ייתכן שהכוונה היא לתיבת פַּן עִגִים (איכה ד 3) הנכתבת לפי הנוסח המקובל בשתי מילים ונקראת כמילה אחת. אולם נראה יותר שבמקום "כיענת" צריך להיות "כימות" (תה' צ 15). יש עדויות לשיטה שלפיה כתבו "כימות" בשתי מילים (י' ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט [להלן: ייבין, כתר], עמ' 82), ובעל הרשימה בא לדחות דעה זו.

25 פרט לחריג אחד: "מימים ימימה" (שמ"א א 3) כלול ברשימת הפסקים בהעתק בר וברשימות מקבילות. בכתר לא ניכר כאן סימן פסק, אך שמא היה גומחוק.

26 ראו, למשל, דברי הסיכום של מ' ברויאר: "המסורה המדוייקת והמיוחסת שבכתר מצטרפת אפוא לנוסח המקרא המעולה שבו... כתר ארם צובה הוא כתב-היד היחיד שמשנתו קב ונקי כמעט בכל מקום" (מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז, עמ' 32). כל מי שיעסוק בבירור הנוסח ובמסורה של הכתר יעמוד על רמת הדיוק הגבוהה של המסרן, ויחוש בפער בינה ובין חוסר ההתאמה המתגלה כאן בין קונטרס המסורה של הכתר ובין הטקסט המקראי שבכתב היד.

27 דותן, דקד"ט, עמ' 1–14 (וראו במיוחד בתחתית עמ' 11).

28 א' דותן, "האמנם נקד כתר חלב בידי אהרן בן אשר?", תרכ"ן לד [תשכ"ה], עמ' 18.

לא עסק בחומר המסורה הזה לגופו, ומטרתו הייתה רק לתאר בנאמנות את כתר ארם צובה. אי-אפשר גם להניח שקאסוטו קיצר או סיכם בלשונו את הנוסח שראה בכתר, שהרי בנוסח שהוא מעתיק באים פסוקים שאינם בהעתק בר, וסדר ההצגה הוא אחר. כללו של דבר: זהו נוסח אחר ולא נוסח מקוצר.

אין אפוא מנוס מן המסקנה כי בר אינו נאמן בסעיפים האלה לנוסח העתק חלב שעמד לנגד עיניו. ואף על פי שרשם בראש הרשימות (בגרמנית) כי הועתקו מכתב יד של בן אשר הנמצא ב־Aleppo, הרי ההעתקה נעשתה במטרה לשמש בסיס לנוסח האקלקטי של מהדורת "דקדוקי הטעמים", ועל כן במקומות שבר העדיף בהם נוסח מחזור שמצא בכתבי יד אחרים, הוא שיבצו כבר בגוף ההעתקה המתיימרת להיות העתק מן הכתר.²¹

אישור למסקנתנו זו עולה במפורש מתיאור הכתר שהדפיסו בר ושטראק בראש מהדורתם. בעמ' xxiii שם נאמר (בתרגום לעברית): "הכלל על 'ברך' מופיע במקורות השונים בשינויים רבים. הקטעים 8 ו-24 של כ"י A כתובים בפרוזה, ונבדלים זה מזה, כמו גם מסעיף 53 (במהדורה), הכתוב בחרוזים ונוסחו עדיף."²² הרי עדות מפורשת שקטעים 8 ו-24 עמדו לפני המהדירים בלשונם המקורית כפי שהעתיקה קאסוטו, ולא בנוסח שהדפיסו בסעיף 53 במהדורתם. ומעדות זו ניתן ללמוד גם על שאר המקומות שהעתק בר שונה בהם באופן מהותי מהעתק קאסוטו.

מסקנה זו מערערת במידת מה את אמינותן של כל הרשימות שבהעתק בר. מעתה כולן חשודות שאינן משקפות את נוסח הכתר בטהרתו אלא עיבוד מסוים שלו בערכוביה עם נוסחים אחרים. אולם למרות זאת, נראה שניתן להבחין בין חומר הקשור למהדורת ספר דקדוקי הטעמים, שבר עסק בהכנתה, ובין חומר שאינו כולל במהדורה זו.²³

שאלת ההתאמה של חומר המסורה בקונטרסי הכתר וגופו של הכתר

בחינה מדוקדקת של חומר המסורה המועתק בהעתק בר והשוואתו אל נוסח המקרא שבכתר עצמו מעוררות כמה קשיים של אי-התאמה. הקושי הגדול ביותר מתעורר ברשימת המילים המורכבות הנכתבות כמילה אחת ונקראות כמילה אחת. ברשימה זו באים שלושה שמות שאינם מתאימים לכתיב הכתר גופו: אַבְיֶעֱלֶבֶן (שמ"ב כג 31); שְׂרָפְסִים (יר' לט 3); סְמַרְבִּיבו (שם). השמות האלה נכתבו בכתר עצמו בשתי מילים

21 אין לשכוח כי העתק זה של בר לא נועד לפרסום כתור נוסח הכתר, אלא רק לשמש לביר טיוטה למהדורת דקד"ט.

22 וזו לשונם שם: "die Regel über ברך ist in den Vorlagen sehr verschieden ausgedrückt. Die Abschnitte 8 und 24 des Cod. A sind in Prosa geschrieben und weichen von einander wie von der §53 bevorzugten gereimten Form ab".

23 בכמה מן הרשימות יש ראייה לכך שהועתקו כלשונם מהעתק הכתר: ברשימות הפסקים ובכמה מרשימות חילופי המקרא שבהעתק בר נוספו באופן חלקי ובשלב מאוחר להעתקה מראי מקומות לפסוקים המצוטטים, בכתב ידו של בר. ניכר אפוא כי תחילה העתיק את החומר כמות שהוא ורק אחר כך התחיל לעבדו ולפרשו. וראו לעיל הערה 18.

הטעמים לאהרן בן משה בן אשר הוא ייחוס מאוחר ומופרך.²⁹ ייתכן שיש דרך שלישית לפתרון הבעיה: הכתר גופו נוקד ונמסר בידי אהרן בן משה בן אשר, ואולם קונטרס המסורה נכתב בידי אדם אחר ונספח לכתר זמן מה לאחר שיצא מידי של אהרן בן אשר.³⁰

העדויות על קדמות קונטרסי המסורה של הכתר וייחוסם לאהרן בן אשר קיימות שתי ראיות טובות לקדמותם של הקונטרסים שבראש הכתר ושכסופו: כתובות ההקדשה של הכתר ועדות כתב יד ששון 1053.

הראיה הראשונה עולה מן הידוע על הכתר גופו. בראש הכתר היה קונטרס מסורה בן שבעה דפים, ובו פרקים של דקדוק המסורה (בדף 1 ע"ב — 7 ע"א) ורשימת המילים המורכבות הנכתבות כאחת (בדף 7 ע"ב). בעמוד הראשון של הקונטרס הזה היו שתי כתובות: הראשונה עוסקת בהקדשת הכתר לקהילת הקראים בירושלים, והשנייה מספרת על פדיונו של הכתר מידי השוללים אותו והקדשתו "לקהל מצרים לכניסת הירושלים". הקדשת הכתר לקהילת הקראים בירושלים מתועדת גם בשתי כתובות אחרות: כתובת קצרה שהייתה בדף 8 ע"א של הכתר (בצדו השני של הדף התחיל ספר בראשית) וכתובת ההקדשה הארוכה והמפורסמת, שהייתה בעמוד שנסתיימה בו כתיבת התנ"ך.³¹

136–155; דותן, דקה"ט, עמ' 23: "יש להביא בחשבון גם את האפשרות, שאינה פופולארית כיום, אך לדעתי עדיין לא הוכחה לחלוטין ובביטחון גמור, שייחוסו של כ"ח לאהרן בן-אשר הוא מאוחר, כקולופון גופו, ואינו אמת".

29 לוינגר (לעיל הערה 5).

30 הצעה מעין זו העלה כבר א' דותן: "לשם שלמות הדיון יש לשקול גם את האפשרות, שאין קשר בין הטקסט המקראי של כ"ח ובין פרקי המסורה שבראשו" (דותן, דקה"ט, עמ' 23). דותן הצביע על ניגוד בין קטע מסורה שהיה בקונטרס שלפני הכתר (וצוטט בדקה"ט-בר, סעיף 35) ובין הערת מסורה גדולה הבאה בכתר ביחזקאל א 15 (דותן, "האמנם ננקד" [לעיל הערה 28], עמ' 139–140). שני המקורות מונים תיבות מלשון עשייה המוטעמות במונח בנסיגת הטעם: בקונטרס הנספח לכתר נמנו שישה פסוקים, ואילו בהערת המסורה הגדולה — חמישה. לכאורה ניתן היה להביא עובדה זו כראיה נוספת לטענה שקונטרס המסורה אינו מידי של מסרן הכתר. אולם בשני המקורות הסותרים ניכרים היסוס והתלבטות של המסרן. שני הפסוקים האחרונים בקונטרס שלפני הכתר נוספו ביד אחרת, על פי עדותו של מ"ד קאסוטו (עופר, קאסוטו, עמ' 299 והערה 29), ואילו בהערת המסורה של הכתר הפסוקים אינם על סדר המקרא. נראית הצעתו של י' ייבין, שמילות ה"ויעשו כן" מכוונות לשני פסוקים (שמות ז 10 ויהושע י 23; ייבין, כתר, עמ' 211 הערה 21). יוער עוד כי נוסח הכתר בשמות ז 10 אינו ידוע, אף שכל הנראה היה מונח בתיבת ויעשו, כמו בשאר כתבי היד הקרובים. אע"פ עוד כי קיימת דרך נוספת (רביעית) לפתרון השאלה שהצגנו: ייתכן שאהרן בן אשר כתב תחילה את הכתר ואת קונטרסי המסורה הנספחים לו, וכל בו חומר קדום של דקדוק המסורה; ורק אחר כך 'החביר' בן אשר את ספר דקדוקי הטעמים, כלומר ערך מבחר מן החומר הדקדוקי הקדום בסדר ובנוסף שנראה בעיניו.

31 נוסח ארבע הכתובות, וכן המקומות שבהן פורסמו בעבר, ראו במאמרי עופר, קאסוטו, עמ' 284–291.

כתיבתו של הכתר (בידי שלמה בן בויעא), וכן מלאכת הניקוד והתקנת הערות המסורה שלו בידי אהרן בן משה בן אשר, היו בתחילת המאה ה-10.³² הקדשתו של הכתר לקהילת הקראים בירושלים הייתה באמצע המאה ה-11.³³ הכתר נשדד מירושלים והובא למצרים בידי הסלג'וקים (בשנת 1071) או בידי הצלבנים (בשנת 1099).³⁴

אין מקום לפקפק באותנטיות של שתי כתובות ההקדשה שבעמוד הראשון של קונטרס המסורה, וממילא עולה המסקנה כי הקונטרס היה בראש הכתר כבר בהקדשתו של הכתר לקהילה בירושלים, היינו כמאה שנה לאחר כתיבתו.

הראיה השנייה לקדמותו של קונטרס המסורה שבכתר באה מכתב יד ששון 1053 (ש1). לדעת י' ייבין, זהו כתב יד מן המאה ה-10.³⁵ כתב היד הזה מעתיק את הערת המסורה של הכתר על המילים המורכבות, שהייתה בדף 7 ע"ב מן הקונטרס שלפני הכתר. מסרן ש1 מייחס את הערת המסורה הזאת לאהרן בן אשר ולכתר. וזו לשונו במסורה הגדולה בתחילת ספר במדבר:³⁶

[אל]ן דכתיב חדה מלה וכן קורין ומצאנו אותם כמעשה המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר במעשיו במחזור המכונה באלתאג כל שמות הנשיאים וה[קראים] ואבותיהם וכו'

32 כתב יד ל1 (סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Ebr. II B 17) הוא חומש שנכתב בידי שלמה בן בויעא, סופר הכתר, בשנת 930. ומכאן שהכתר עצמו נכתב בזמן לא רחוק. ראו י' בן-צבי, "כתר התורה" של בן אשר, מחקרים בכתר ארם צובה, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית א, ירושלים תש"ך, עמ' ג (הראיה שהביא שם בן-צבי לכך שהכתר נכתב "לא יאוחר משנת 910" אין בה ממש).

אין כל מקום להניח שעבר זמן רב בין כתיבת הכתר ובין ניקודו, שהרי לא מצאנו מצפני מסורה שאינם מנוקדים, ומסתבר שהכתיבה במצחף לא נועדה אלא כדי ליצור כתב יד מנוקד, מוטעם והמכיל הערות מסורה. נראית השערתו של מ' גלצר, "שלא נכתב הכתר אלא בשביל אהרן בן אשר עצמו לפי הזמנתו, ולא היו בעלים אחרים לבד ממנו מעיקרא" (מ' גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות יט [תשמ"ט], עמ' 167–276 [להלן: גלצר, מלאכת הספר], עמ' 249; וראו ראיותיו שם).

33 הכתר הוקדש "על מנת שלא יצא מתחת יד שני הנשיאים הגדולים... הנשיא יאשיהו והנשיא יחזקיהו". חזקיהו היה בחיים בשנת 1064, ומכאן שהקדשת הכתר הייתה בסביבות שנה זו. מדברי הרמב"ם על הכתר "שהיה בירושלים מכמה שנים להגיה ממנו הספרים ועליו היו הכל סומכין" (הל' ספר תורה פ"ח ה"ד) משתמע שהכתר היה בירושלים במשך תקופה לא קצרה.

34 ראו בן-צבי (לעיל הערה 32) עמ' ד והערה 8 (קביעתו של קאלה הנוכרת שם, שהכתר חזר ממצרים לירושלים, מבוססת על הכתובות הקצרות שבכתר, שנאמר בהן שהכתר הוקדש לקהילת הרבנים בירושלים. אולם קאלה לא ידע כי המילים "הרבנים" ו"בעלי התלמוד" שבכתובות אלה הן תיקון מאוחר, וכי הכתובות המקוריות מסרו על ההקדשה לקהילת הקראים בירושלים, שהייתה לפני ירידתו למצרים. ראו: P. Kahle, *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927, pp. 9–11. על זמן הקדשתו של הכתר ונסיבות ירידתו למצרים ראו גם גלצר, "מלאכת הספר, עמ' 168, הערה 5.

35 ייבין, כתר, עמ' 363; הנ"ל, מבוא למסורה הטברנית, ירושלים תשל"ו, עמ' 18.

36 ראו ייבין, כתר, עמ' 79; עופר, קאסוטו, עמ' 302–304.

קאסוטו מציין גם כי "בדפים הנוספים בתחילה ובסוף ציורים בזהב ובצבעים"⁴². ציורים כאלה אינם נמצאים בגוף כתב היד. כל הנתונים האלה מורים כי קונטרס המסורה שבראש הכתר הוכן בנפרד, וצורף אחר כך לכתר. כמוכן, איי אפשר לקבוע לפי הנתונים האלה מתי צורף קונטרס זה לכתר ומי כתבו. הנתונים הידועים על דפי המסורה שבסוף הכתר מעורפלים יותר. עשרים דפים היו שם, מלבד הדף האחרון בכתובים שבו נרשמה גם כתובת ההקדשה הארוכה. הדף הראשון עמד לעצמו (במאמרי סימנתי אותו במספר 0), ואחריו באו 19 דפים שאף בהם ניתן להבחין בשני שלבי כתיבה.⁴³ מדברי קאסוטו משמע כי דף 0 היה הדף האחרון בקונטרס בן שישה דפים, שבדף החמישי שבו באה כתובת ההקדשה של הכתר. דף 0 מסתיים בלשונות ברכה, והוא מתאים לשמש כסיום לכתב היד. יש אפוא בסיס להנחה שאר הדפים נוספו לכתר בשלב כלשהו אחרי השלמתו.⁴⁴

מסקנות

למרות שתי הראיות לקדמות קונטרסי המסורה של הכתר ולמרות ייחוסם לאהרן בן אשר בהערת המסורה של ש' 1, נראה לי שאין להתעלם מאי-ההתאמות שנמצאו בין קונטרסי המסורה של הכתר ובין הכתר גופו. נראה לשער, כי קונטרסי המסורה נספחו לכתר זמן מה אחר כתיבתו, ככל הנראה אחרי מותו של אהרן בן אשר, בידי מסרן אחר שלא חש להתאים את גוף הכתר לכל פרטיו אל הנאמר בקונטרסים הנספחים. כשראה מסרן כ"י ששון את הכתר, אולי כמה עשרות שנים אחר כך, לא הבחין בין גוף הכתר ובין הקונטרס שבראשו, וייחס את שניהם לאהרן בן אשר. הוא העתיק את הערת המסורה שבראש הכתר והקפיד לכתוב על פיה את השמות המורכבים, בלא שידע כי הכתר עצמו אינו מתאים לרשימת המסורה בכל מקום.⁴⁵

- 42 עופר, קאסוטו, עמ' 279, 283.
- 43 בקונטרס הזה באו 16 דפים ובהם רשימות ארוכות של חילופי המקרא, חילופי מדינחאי ומערבאי בנביאים ורשימת פסקים במקרא. רשימת הפסקים נמשכה בדף 19, שהיה חוץ למקומו. ואילו בדפים 17-18 באה רשימת חילופי מדינחאי ומערבאי בכתובים והערת המסורה על כתיב הארמית המקראית. ראו עופר, קאסוטו, עמ' 305-308.
- 44 לדברי קאסוטו, דפים 1-19 היו בנויים מקונטרס בן שמונה דפים, קונטרס בן עשרה דפים ודף אחד בודד. בניגוד לדברי קאסוטו כי כתובת ההקדשה באה בדף החמישי של הקונטרס, עולה מחישוב אחר כי כתובת ההקדשה באה בדף הרביעי של הקונטרס. כל זאת כהנחה שקונטרסי הכתר היו בני עשרה דפים כל אחד (ראו: עופר, קאסוטו, עמ' 280-281, והשוו אל תרשים הקונטרס האחרון [כיום] אצל גלצר, מלאכת הספר, עמ' 273).
- 45 הראיות לקדמותו של הקונטרס שבסוף הכתר אינן חזקות כמו לגבי הקונטרס שבראשו ואולם אם אמנם הועתקה בכ"י ש' 1 רשימת המסורה על כתיב הארמית המקראית, הרי שהייתה חלק מן הכתר כבר במאה העשירית. לעומת זאת, רשימת חילופי מדינחאי ומערבאי שהייתה בקונטרס שבסוף הכתר אינה מתאימה לדרכו של מסרן הכתר להתעלם מכל שיטה חולקת ולהביא את הכרעתו בלבד. ושם זו ראייה לכך שגם הקונטרס האחרון לא נכתב בידי מסרן הכתר.

ברשימה זו, כפי שהיא מצויה בהעתק בר מן הכתר, דנתי במקום אחר.³⁷ הראיתי שם כי לא זו בלבד שמסרן כ"י ששון ראה את הכתר והעתיק ממנו את רשימת המילים המורכבות; הוא אף נהג על פיה הלכה למעשה בכל מקום בספרו, בהיותו משוכנע בכך שהיא מעשה ידיו של "המלמד הגדול אהרן בן משה בן אשר". ממצא זה מתאשר גם במילים שהעתיק מן הכתר בהערת המסורה שרשם בספר במדבר, וגם בשאר המילים שהיו ברשימת הכתר, ולא העתיקם המסרן מחמת דוחק המקום.³⁸ רגליים לדבר, שלא הערה זו בלבד העתיק מסרן כ"י ששון, אלא אף את הערת המסורה על כתיב המילים בארמית המקראית, שהייתה בכתר בסוף קונטרס המסורה שבסוף הכתר (בדף 18 ע"א וע"ב). בהערה זו אדון בפירוט להלן. הראיה ממסרן כ"י ששון היא אפוא כפולה: לא זו בלבד שבזמנו (המאה ה-10) היה קונטרס המסורה חלק מן הכתר, הוא אף מעיד במפורש שמדי אהרן בן אשר יצא!

מבנה הקונטרסים של הכתר

שאלת הקשר בין הקונטרסים שבראש הכתר ובסופו ובין גופו של הכתר צריכה להיבדק גם מבחינה קודיקולוגית. קשה, כמוכן, לדבר על בדיקה כזאת בחלקי כתב היד שאינם בידניו, אולם בכל זאת יש כמה נתונים שניתן ללמוד עליהם מתיאוריו של קאסוטו.

קאסוטו בדק את מבנה הקונטרסים של הכתר, ורשם את תוצאות בדיקתו ברשימותיו. אמנם בכמה מקומות התקשה קאסוטו לעמוד על המבנה המדויק של הקונטרסים, וחלק מתיאוריו אינם מתאימים לתיאור הכתר שנעשה לאחרונה בידי מ' גלצר; אולם בדרך כלל הצליח קאסוטו לתאר נכונה את מבנה הכתר. מרשימותיו עולה כי שבעת הדפים הראשונים בכתב היד הם קונטרס לעצמו. קונטרסי הכתר עצמו היו כולם בני עשרה דפים, כפי שמצא מ' גלצר בבדיקת הכתר. לפיכך קונטרס המסורה שבראש הכתר היה חריג משתי בחינות: גם בכך שלא היו בו עשרה דפים, וגם בכך שמספר דפיו היה אי-זוגי.³⁹

לפי תיאוריו של קאסוטו, חומר המסורה בקונטרס הזה נכתב בשתי עמודות. בכל שורה באו בדרך כלל חמש או שש מילים, ובכל עמוד היו כנראה 25 שורות.⁴⁰ כל הנתונים האלה שונים מדרך כתיבת המקרא ברוב כתב היד: בכל עמוד יש שלוש עמודות בנות 28 שורות, ובכל שורה שלוש או ארבע מילים.⁴¹

- 37 ראו עופר (לעיל, הערה 24).
- 38 ושם העתיקם בשוליים התחתונים של הדף, שנשתחו ואבדו במשך הדורות.
- 39 ראו: עופר, קאסוטו, עמ' 280-283; גלצר, מלאכת הספר, בעיקר עמ' 196-201; 264-273.
- 40 עופר, קאסוטו, עמ' 294-302 והערה 21 שם.
- 41 אמנם ספרי אמ"ת נכתבו בשתי עמודות ובכל שורה כשש מילים, בדומה לקונטרס המסורה; אולם מספר השורות הוא 28 גם בספרים אלה.

רשימת המסורה על כתיב הארמית המקראית

בדף האחרון של קונטרס המסורה שהיה בסוף הכתר⁴⁶ באה רשימת מסורה ארוכה שעניינה הכתיב בארמית שבמקרא בספרי דניאל ועזרא. מטרת המסורה לקבוע מהי אם הקריאה הבאה בסוף המילה, במילים המסתיימות בתנועת קמץ או בתנועת צירי. המילים המסתיימות בקמץ יכולות להיכתב באל"ף או בה"א, והמילים המסתיימות בצירי — באל"ף, בה"א או כיו"ד.⁴⁷ המסורה מתארת את הכתיבים השונים בדרכים מגוונות, שיידונו להלן.

וזו לשונו של בר, שהעתיק את הרשימה בכתב ידו:

במקרא כ"י המונח בגניזה⁴⁸ בארם צובא (Aleppo) נמצא בראש רשימת הפלוגותות שבין בני מערבאי ומדנחאי עוד כתובות אלה המסורות:

אלין מלין דכתיבין בדניאל ועזרא בלשון ארמית בה"י,⁴⁹

מלְתָה דאזדא ⁵⁰	דנ' ב 5	יְקִירָה,	כ 11
מתנן ונְבִיבָה,	ב 6	לְהוֹבְרָה וחברוי,	כ 12 ועוד (3)
ופשרה נְהִינָה, ⁵¹	ב 7	לְהִתְקַטְלָה,	כ 13
ופְשָׁרָה דתנינות,	ב 7	לְקַטְלָה,	כ 14
ופְשָׁרָה דמפשר,	ה 12	מְהַצְפָּה,	כ 15
ומלָה כְּרָבָה	ב 9	על וּבְכָה,	כ 16
ושְׁחִיטָה וחברוי,	ב 9 ועוד ⁵² (3)	לְהִתְקַיָּה וחברוי,	כ 16 ועוד (5)
מלָה כדנה,	ב 10	מְהַצְדָּה,	כ 21
מלָה שאל,	ב 11	בִּינָה,	כ 21

לא בְּחֻמָּה,	ב 30	חִינָה וחברוי,	ד 13 ועוד (3)
בְּהִתְבַּהֲלָה, ⁵³	ב 25 ועוד (3)	כְּשָׁעָה,	ד 16
ראשָׁה,	ב 38	לְהוֹרָה דילך טרד, ⁵⁷	ד 22
תְּבִירָה,	ב 42	לקינָה קים, ⁵⁸	ו 8
פְּלִיגָה,	ב 41	בְּצַדְקָה פרק,	ד 24
ומלְכוּתָה דלעם, ⁵⁴	ב 44	תהוה אַרְכָּה, ⁵⁹	ד 24
ומנְחָה,	ב 46	ומן ⁶⁰ מהלך תְּנָה	ד 26
לְנִסְכָּה,	ב 46	רבותא כל פסו' בר מן	
וְגִלָּה רזין,	ב 47	אז"ח, ⁶¹	ה 19
וספניָה, ⁵⁵	ג 10	כְּלָה חשיבין,	ד 32
וְסוּמְפָנָה,	ג 15	מהלכין בגְוָה, ⁶²	ד 34
לְהִיטָה וחברוי,	ג 13 ועוד (2)	לְהַשְׁפִּילָה,	ד 34
על די תְּזָה,	ג 19	חמרא שְׁתָּה,	ה 1
אמר לְכַפְתָּה,	ג 20	שְׁעָתָה דנפקו, ⁶³	ה 5
מְחַצְפָּה,	ג 22	די כְּתָבָה,	ה 5
אזָה,	ג 22	לְהַעֲלָה	ה 7
דְּמָה,	ג 25	יְקָרָה, ⁶⁴	ה 7
יִשְׁתַּוָּה,	ג 29	לְהוֹדְעָה,	ה 8
לְהַצְלָה,	ג 29	יְהַחֲוָה,	ה 12
אָמָה, ⁵⁶	ג 29	לְהוֹדָה	ה 20
כְּמָה כְּמָה,	ג 33	מְנָה,	ה 26
שְׁלָה הוּית,	ד 1	וכל יְתִירָה	
לְהַנְעִלָה,	ד 3	בר מן יְתִירָה דומלכא	
רְבָה וחברוי,	ד 8 ועוד (3)	עשית,	ו 4

53 המילה באה שלא במקומה, ובכ"י ש1 היא באה על הסדר לפני "לא בחכמה". המסורה (כאן ובכ"י ש1) אינה מוסיפה "וחברוי", אף שהמילה באה שלוש פעמים בדניאל.
 54 וכנגדו 17 היקרויות של מְלְכוּתָה באל"ף.
 55 לפי נוסחנו וסיפניָה כת' וְסוּמְפָנָה קרי.
 56 מילה זו קודמת בפסוק לשתי קודמותיה ברשימה, ובכ"י ש1 הובאה במקומה המדויק.
 57 צ"ל: לְהִנָּה דולך טרדין. וכנגדו 16 היקרויות של לְהוֹרָה באל"ף.
 58 צ"ל: לְקַנְיָה קָם. הפסוק הובא כאן שלא במקומו, ובכ"י ש1 הובא במקומו להלן.
 59 המילה תְּנָה נדונה להלן בכלל מיוחד, ולא הובאה כאן אלא כמראה מקום למילה אַרְכָּה.
 60 המקום הראוי למילה זו הוא בראש מראה המקום לפסוק הבא (ומן רבותא).
 61 המילה תְּנָה באה בפסוק זה שמונה פעמים, והמסורה אומרת שכולן מסתיימות בה"א, פרט לראשונה, לשביעית ולשמינית.
 62 הניקוד בא בכתב היד, להבדיל את הצירוף הזה מן הצירוף הדומה לו מְהִלְכִין כְּגוֹא (ג 25).
 63 וכנגדה שלוש פעמים שְׁעָתָה באל"ף.
 64 הניקוד במקור.

46 דף 18 ע"א וע"ב, על פי תיאורו של קאסוטו.
 47 אין המסורה נוקטת לאם הקריאה וי"ו, שהרי זו באה רק לאחר התנועות o, u, ואין בארמית המקרא שום אם קריאה אחרת הבאה לאחר התנועות האלה (פרט למילה [ן]הוא, הנכתבת תמיד בכתיב זה). מילה אחת בלבד מסתיימת בתנועת סגול (נְדָנָה — דנ' ז' 15), והיא נזכרת ברשימת המילים המסתיימות בה"א.
 48 המונח 'גניזה' מתאים לתפיסתו של פירקוביץ', המדבר בכל תיאורי מסעותיו על 'גניזות' ברחבי המזרח, שמהן נטל את כתבי היד שאסף.
 49 הפסיקים מסומנים כאן על פי כתב היד. הניקוד אינו נמצא בכתב היד, פרט למקומות שהוער עליהם בפירושו.
 50 וכנגדו 12 היקרויות של מְלְתָה באל"ף.
 51 אם הכוונה למילה ופְשָׁרָה, הרי הדבר חוזר להלן בביטוי "ופשרה דתנינות". ייתכן שכאן הכוונה למילה נְהִינָה המסתיימת בה"א. בכ"י ש1 כתוב כאן רק "ופשרה נחוחה", והכוונה לשתי המילים. ופְשָׁרָה הנוסף מובא במקומו (להלן ה 12).
 52 המספר הבא כאן בסוגריים מציין את מספר ההיקרויות הכולל של המילה.

9 ה	לְמִבְּנֵיהָ,		וכל מניינה
11 ה	כָּנָה,	ב 9 ועוד (9)	חָדָה,
12 ה	וְעָמָה,	ז 5	תְּנִינָה,
12 ה	וּבִיטָה, דָּנָה, סְתָרָה, ⁷⁷	ג 24 ועוד	תְּלַתָּה,
15 ו	וּשְׂיָצִיא בֵּיתָה דָּנָה,	ג 25 ועוד	אַרְבַּעָה,
14 ה	דִּי פָּחָה שְׂמָה,	ב 40 ועוד	רְבִיעִיָּה,
17 ה	תַּמָּה,	ג 19 ועוד	שִׁבְעָה,
1 ו 1, 6, 12	תַּמָּה, ⁷⁸	ז 24	עֶשְׂרֵה,
2 ו	מְגַלָּה, חֲדָה, ⁷⁹		כְּתִיב ה',
2 ו	דְּכִרְוֹנָה,		בַּר מִן ב'
12 ו	לְהַשְׁנִיָּה,	עז' 1 4	תַּלְתָּא דְנִדְבַכִּין
12 ו	לְחַבְלָה,	דנ' 1 25	וְרוּחַ דִּי רְבִיעִיא
16 ו	בְּחַדְוָה,		וְכָל מָה כְּת' ה'.
17 ו ועוד (7) ⁸⁰	מָאָה,		עזרא
15 ז	וּלְהִיבְלָה,	עז' 1 8 ד	אַגְרָה, חֲדָה,
17 ז	מְדַבְּחָה,	ד 10	בְּקִרְיָה,
14 ז	לְבַקְרָה,	ד 13 ועוד	מְנַדָּה וְחִבְרוּי,
23 ז	לְמָה דְקַצֶּף,	ד 16	אַנְחִנָּה דְמַהוּדְעִין ⁷⁵
26 ז	דִּינָה, ⁸¹	ד 20	וּמְדָה,
	וְכָל נְהָרָה	ד 22	לְמָה דִישְׁגָא חֲבַלָה, ⁷⁶
16 ד	בַּר מִן נְהָרָא דְמַהוּדְעִין,	ה 1; 1 14	נְכִיבָא וְחִבְרוּי,
	וְשׁוּרְיָה דְמַהוּדְעִין ה"י	ה 3, 9	לְשַׁכְלָלָה וְחִבְרוּי,
16 ד	בַּעֲלָמָא. ⁸²	ה 7	וְכַדְנָה,

19 ז	שְׁנֵיָה,	ו 5-6 (3)	עֲלָה וְחִבְרוּי,
21 ז	עֲבָדָה,	ו 5 (2)	לְהַשְׁפִּיחָה וְחִבְרוּי,
21 ז	וְיִכְלָה,	ו 8	וּלְתַקְפָּה אֶסֶר,
26 ז	לְהַשְׁמְדָה,	ו 12	בָּעֵה וּמַתְחַנֵּן,
28 ז	עַד פָּה,	ו 9 ועוד (3)	לְהַשְׁנֵיָה וְחִבְרוּי
	תְּקִיפָה ב' כְּת' ה', ⁶⁷	(בדניאל)	
42, 40 ב	וּמַלְכוּ וּשְׁלֵאֲחֲרִיו,	ו 23	חֲבֹלָה,
	חֲזִיזְתָּה תְּרִין כְּת' ה', ⁶⁸	ו 24	לְהַנְסִקָה,
41 ב	פְּלִיגָה ב' בּו',	ז 4	כְּאַרְיָה,
	תְּהִיָּה ג' כְּת' ה',	ז 5	דְּמִיָּה,
41 ב	פְּלִיגָה	ז 7 ועוד (2)	דְּחִילָה וְחִבְרוּי,
42 ב	מִן קַצַּת קִדְמ' דְּפִסּוּק,	ז 7 ועוד (2)	אַכְלָה,
24 ד	תַּהוּה אֲרַכָּה,	ז 7	וּמְדָקָה,
22, 13 ז	מְטָה וְעַד עֲתִיק, ⁶⁹	ז 19	מְדָקָה,
	פְּתַבָּה ב' כְּת' ה', ⁷⁰	ז 7	רְפָסָה,
7 ה	קִרָא מַלְכָא בַחֲלִיל,	ז 19	רְפָסָה,
15 ה	וּבַעו ⁷¹ הַעֲלוּ קִדְמִי,	ז 7	מְשִׁנֵּיָה,
	וּיְקַרְה חַד כְּת' ה'. ⁷²	ז 11	מְמַלְלָה,
20 ה	הַעֲדִיו מִנָּה,	ז 8	זְעִירָה, ⁶⁵
	אַתָּה ב' כְּת' ה'. ⁷³	ז 12	וְאַרְכָּה,
22 ז	עַד דִּי אַתָּה,	ז 13	אַתָּה,
3 ה	בַּה זְמַנָּא אַתָּה,	ז 14	יַעֲדָה,
	וְכָל דְנָה אָנָּה ⁷⁴ כְּדָנָה, עָנָה, תּוּזָה	ז 15	נְדָנָה, ⁶⁶

75 וכנגדו שלוש היקרויות של אַנְחִנָּא באלף.
 76 ולהלן נזכר לְמָה דְקַצֶּף (עז' 1 23). וכנגדם בעזרא ו 8 לְמָא באלף.
 77 המילה בֵּיתָא נכתבת ארבע פעמים באלף, ושתי פעמים בה"א, ועל כן פורטו פה שתי היקרויותיה בה"א. בכתב היד יש פסיקים בין המילים בפסוק הראשון, ומכאן שהמסרן (או המעתיק) סברו ששלוש מילים נפרדות יש כאן. אולם המילה דָּנָה כבר נכללה לעיל ברשימת המילים הכתובות לעולם בה"א, ואילו במילה סְתָרָה הה"א מופקת, ואין מקום לכלול אותה ברשימה.
 78 המילה באה ארבע פעמים בספר עזרא, ותמוה מדוע נזכרה פה פעמיים (אולי משום שההיקרות הראשונה בתי"ו רפה והאחרות בתי"ו דגושה).
 79 המילה חָדָה נכתבת לעולם בה"א כנזכר לעיל, ולא הובאה כאן אלא כמילת רימז למילה מְגַלָּה. והוא הדין לצירוף אַגְרָה חֲדָה (לעיל 83).
 80 היקרות אחת מהן בספר דניאל (ו 2).
 81 הניקוד — בכתב היד.
 82 כלומר, רק בפסוק הזה המילה מסתיימת בה"א (בעזרא ד 13 — וְשׁוּרְיָא באלף, ובעזרא ד 12 — וְשׁוּרְיָא כתיב). על מונח המסורה "בעלמא" ראו דיון להלן.

65 בכ"י ש1 המילה באה לפני המילה הקודמת, כסדר המקרא.
 66 זו המילה היחידה בארמית המקרא המסתיימת בה"א שלפניה סגול (מלבד השם מִשָּׁה בעזרא ו 18). ואין שום מילה המסתיימת באלף ולפניה סגול.
 67 וכנגדם נאמר בדניאל ז 7 וְתַקִּיפָא, באלף.
 68 וכנגדם שלוש פעמים כתוב חֲזִיזְתָּה בלא ה"א (ב 43, 45; ד 17).
 69 לפי נוסחנו הכתיב בה"א בא גם בדניאל ז 22 (אך בדניאל ד 25 מְטָא, באלף). ייתכן שלשון המסורה השתבש פה, שהרי בחלק זה היא אינה עוסקת במילים בודדות אלא בזוגות או בשלושות. נראה אפוא לשחזר: "מְטָה [ב' כְּת' ה'] ועד עתיק (ז 13) [עד די אתה עתיק (ז 22)]". שיבוש זה גרם כנראה לשיבוש אחר אצל מסרן ש1. ראו להלן.
 70 וכנגדם שמונה פעמים (1)פְּתַבָּא באלף.
 71 צ"ל: וכען.
 72 וכנגדו פעמיים וְיְקַרְה באלף (דנ' ב 37; ה 18). כ"י ש1 אינו עוסק כאן במילה וְיְקַרְה. אפשר ששילב את ההיקרות היחידה בה"א במקומה בדניאל ה 20 (המילים הקשורות לפסוק זה ברשימת המסורה של ש1 לא שרדו בכתב היד).
 73 וכנגדם אַתָּא בעזרא ה 16.
 74 כולל: וְאַנָּה.

ואלין מלין דכתיבין יו"ד בדניאל ועזרא,⁸³

חֲכִימִי,	דנ' ב 12 ועוד	יְתָרִי,	ה 12
	(10, כולל 4	סָרְכִי,	ו 8
	לחכימי)	מְעַלִּי,	ו 15
לִידְעִי,	ב 21	רוּחִי,	ז 2
בְּנֵי גִלוּתָא,	ב 25 ועוד 5)	קְעִינִי,	ז 8
	(בני)	עֲנִי,	ז 13
וְרַעְיוֹנִי,	ב 30	קִדְשִׁי,	ז 18 ועוד (2)
אֲדָרִי,	ב 35	אֲרָכְנִי,	ז' ד 9
שְׁלֹטְנִי,	ג 2 ועוד (2)	שְׁבִי,	ה 5 ועוד (2)
זְנִי,	ג 5 ועוד (4)	וּלְשָׁבִי,	ו 7
גְּבָרִי,	ג 20	מְאִנִּי,	ו 5
וְהַדְּבָרִי,	ג 27	וּמְנַכְסִי,	ו 8
חֲזוֹנִי,	ד 6	וְשָׁבִי,	ו 14
וְחֲזוֹנִי,	ב 28 ועוד	לְחַיִּי מַלְכָא,	ו 10
	(5) ⁸⁴	[ו]כְּנִי,	ו 9
צְפָרִי	ד 9 ועוד (2)	כְּנִי,	ו 16 (2)
תָּרִי	ד 26	וּצְפִירִי,	ו 17
דְּאָרִי, ⁸⁵	ד 32 (2)	תָּרִי	ו 17
מְאִנִּי,	ה 3	גְּנֹזִי,	ז 20
וּלְאֵלֵהִי,	ה 4	וּפְלַחִי,	ז 24
מְלִי,	ה 10	יְדַעִי,	ז 25
וּבְיָוְמִי,	ה 11	דְּתִי,	ז 25

ושאר לשון ארמית א' כתיב.

באר היטב

סמוכי' לעד לעולם עשויים באמת וישר.

83 כל ספר נדון בנפרד, ולכן נמנו פעמיים המילים מאני, תרי. בשלוש מילים סומן צירי בכתב-היד: חכימי, לידעי, לאלהי. שלוש מילים חסרות ברשימה זו: אַחְרִי (דנ' ב 29, 45) וְקִטְרִי (דנ' ה 6) שְׁבִטִי (עז' ו 17). בכ"י ק"ב באות המילים מספר דניאל בהערת מסורה גדולה שנמסרה למילה הראשונה (דנ' ב 12). כותרתה: "כ"ה כת' י' בסיפ", וכלולות בה 26 מילים. המילים אַחְרִי, וְקִטְרִי, שלא הובאו בכתר, מובאות שם במקומן. כנגד זה חסרה שם המילה וּבְיָוְמִי (ה 11).

84 וכן עוד 3 היקרויות של בְּחֲזוֹנִי.

85 דְּרִי קרי.

שיטת התיאור של רשימת המסורה

כאמור, מטרתה של הערת המסורה לקבוע את אמות הקריאה הבאות בסופי המילים בארמית המקראית. הערת המסורה בנויה משני חלקים: הראשון מפרט את המילים המסתיימות בה"א, והשני — את המילים המסתיימות ביו"ד. ולבסוף נאמר "ושאר לשון ארמית א' כתב", כלומר כל מילה שבסופה תנועת קמץ או צירי ולא נמנתה בשתי הקבוצות הקודמות — מסתיימת באל"ף.

שני חלקיה של הערת המסורה משתלבים זה בזה ומציגים תמונה שלמה של הכתיב, ובכל זאת הם שונים זה מזה בהיקפם ובסגנונם. החלק הראשון, המפרט מילים המסתיימות בה"א, כולל יחדיו מילים המסתיימות בתנועת קמץ ובתנועת צירי; ואילו החלק השני מפרט רק מילים המסתיימות בצירי (שהרי יו"ד אינה יכולה לבוא כאם קריאה לאחר תנועת קמץ). החלק הראשון מורכב מסדרה ארוכה ומגוונת של מילים וכללים, שתידון להלן; ואילו החלק השני מוצג כרשימה פשוטה ורצופה של מילים. החלק הראשון מתייחס כאחת לדניאל ולעזרא, ואילו החלק השני מתייחס לכל ספר בפני עצמו. כל ההבדלים האלה עשויים להוביל למסקנה כי המסרן שעיבד את רשימת המסורה שילב פה שתי הערות מסורה שונות, ויצר מהן תיאור רחב וכולל של כתיב הארמית במקרא.

נפתח בחלק הראשון. ניתן למיין את הכללים המרכיבים אותו לשבעה סוגים:

- א. מילה בודדת, כגון "לְהַתְקַטְלָה" (דנ' ב 13).
- ב. מילה עם מילות זיהוי צמודות, כגון "וְגַלְגָּה רוּזִין" (דנ' ב 47 — היקרות יחידה בה"א, ולעומתה שלוש באל"ף).
- ג. מילה ולצדה מילת זיהוי לפסוק ולפניה התווית "ד", כגון "מְלִתָּה דְאִזְרָא" (דנ' ב 5 — היקרות יחידה בה"א, לעומת 12 באל"ף).
- ד. מילה ואחריה "וחברוי", כגון "וּשְׁחִיתָהּ וְחִבְרוּי" (דנ' ב 9 — שלוש היקרויות).
- ה. כלל הפותח בתיבת "וכל", כגון "וּכְלֵ דְנָה, אֲנָה, פְּדָנָה, עֲנָה, חֲזָה".
- ו. כלל הפותח בתיבת "וכל" ואחריו רשימת חריגים שלפניהם המילים "בר מן", כגון "וּכְלֵ יַתִּירָה בְרֵ מִן יַתִּירָא דּוּמְלַכָּא עֲשִׂית" (6 היקרויות בה"א לעומת היקרות אחת באל"ף בדניאל ו 4).
- ז. מניין היקרויות של מילה בכתיב המתואר, כגון "אַתָּה ב' כת' ה' — עד די אתה (דנ' ז 22) בה זמנא אתה (עז' ה 3)".

הדרכים האלה משמשות במצבי כתיב שונים:

1. כאשר המילה הנדרונה היא יחידאית — והיא נכתבת בה"א — משמשת דרך א או דרך ב.
2. כאשר יש כמה היקרויות וכולן נכתבות בה"א — משמשת דרך ד או דרך ה.
3. כאשר יש היקרות אחת בה"א וכמה היקרויות באל"ף — משמשת דרך ב או דרך ג.
4. כאשר מיעוט ההיקרויות בה"א ורובן באל"ף — משמשת דרך ז.

5. כאשר רוב ההיקרויות בה"א ומיעוטן באל"ף — משמשת דרך ו. ראוי להדגיש את שיטת התיאור הכולל' הנוהגת פה: כל הכללים מתארים את המילים המסתיימות בה"א, וממילא אין סימטרייה בניסוח בין המקרה שרוב ההיקרויות בה"א (שבו משמשת דרך ו) ובין המקרה שרוב ההיקרויות באל"ף (ובו משמשת דרך ז). דרך התיאור הכולל אופיינית למסורה הבבלית.⁸⁶ ראוי לציין כי בסוף רשימת המילים הנכתבות בה"א בא המשפט "וְשׁוֹרְיָה דְמַהוּדְעִין (עז' ד 16) ה"י בעלמא", ובו מונח המסורה הבבלית בעלמא. ייתכן שמונח זה מסגיר את מקורה של הערת המסורה כולה, שהרי גם דרך התיאור מתאימה למסורה הבבלית. ייתכן גם שהסיפא "ה"י בעלמא" היא חתימתו של כל החלק הראשון של המסורה ואינה מתייחסת רק למילה וְשׁוֹרְיָה הסמוכה לה.⁸⁷

השמטות וסטיות מדרך התיאור

בבדיקת הערת המסורה נמצאו כמה השמטות וסטיות משיטת התיאור של המסורה בחלקה הראשון:

- א. מילים הנקרות כמה פעמים במקרא בה"א, והדבר לא צוין במפורש (כלומר דרך א משמשת במקום שהיה ראוי להשתמש בדרך ד): בְּהַתְּבַרְקָהּ, אֶכְלָה, מָאָה, תְּמָה.⁸⁸
- ב. מילים המסתיימות בה"א ולא נכללו ברשימה: מְתַנְשָׁאָה (עז' ד 19), דְּהֶבְיָה (עז' ה 14; 5; 1; 18).⁸⁹ עוד שלושה שמות פרטיים לא נכללו ברשימה: וְלַחֲנֻנְיָה,

86 ראו בספרי, המסורה הבבלית לתורה עקרוניתה ודרכיה, ירושלים תשס"א, פרק שישי.
87 המשפט "וְשׁוֹרְיָה דְמַהוּדְעִין ה"י בעלמא" דורש עיון מיוחד. קשה להבין מה מיוחד את המילה וְשׁוֹרְיָה, ומדוע היא באה בפני עצמה בסוף רשימת המילים וניתנה לה סיומת מיוחדת "ה"י בעלמא". והלא יש מילים אחרות שאף הן באות פעם אחת בה"א ושאר היקרויותיהן באל"ף, כגון מְלֵתָה דְאֻדָּא (דנ' ב 5) ומְלֻכְוֶתָה דְלַעַם (שם 44), וכולן הובאו במקומן על סדר המקרא.

נראה לי כי מקומן המקורי של המילים "וְשׁוֹרְיָה דְמַהוּדְעִין" היה באמת לעיל, במקום הראוי להן על פי סדר המקרא. אלא שהן הועברו לסוף הערת המסורה יחד עם המשפט הקודם להם — "וכל נְהָרָה בר מן נְהָרָא דְמַהוּדְעִין, וְשׁוֹרְיָה דְמַהוּדְעִין" — בידי מסרן שעיבד את הערת המסורה הזאת ורצה להעביר לסופה את הכלל שנאמר על המילה נְהָרָה. המסרן הזה סבר בטעות שלכלל זה שני חריגים — נְהָרָא דְמַהוּדְעִין, וְשׁוֹרְיָה דְמַהוּדְעִין — והעביר את שניהם לסוף הערת המסורה (לאמתו של דבר, לכלל שנאמר על המילה נְהָרָה יש רק חריג אחד). לאחר ההעברה הזאת נתפסו המילים "ה"י בעלמא" שבסוף ההערה כמתייחסות ל"וְשׁוֹרְיָה דְמַהוּדְעִין" בלבד (בעוד שבמקורן שימשו כסיומת להערת המסורה כולה). משום כך היה צורך להוסיף בראש הערת המסורה כותרת המסבירה את מהותה "אלין מלין דכתיבין בדניאל ועזרא בלשון ארמית בה"י".

88 מילה זו נקריית ארבע פעמים בספר עזרא, והיא הובאה ברשימה פעמיים בלבד.
89 שתי המילים לא הובאו במקום הראוי להן במסורת ש1 (כיוון שהערת ש1 קטועה, אין לדעת אם הן הובאו במקום אחר). המילה דְּהֶבְיָה באה שלוש פעמים בספר עזרא, וכולן נכתבות בה"א. בדניאל יש 16 היקרויות של המילה וכולן באל"ף.

- על החלק השני של הערת המסורה יש להעיר:
- א. שתיים או שלוש מילים המסתיימות ביו"ד לא נכללו כאן: אַחְרֵי (דנ' ב 29, 45), וְקִטְרֵי (דנ' ה 6), שְׁבֻטֵי (עז' ו 17; שמה נתפס ככינוי עברי?).
- ב. בהערה זו אין כל ציון למילה הנקריית יותר מפעם אחת. התחילית "וכל" והסיומת "וחברוי" אינן משמשות כלל בחלק הזה.
- ג. לא נמצאו בארמית המקראית מילים הנכתבות לפעמים ביו"ד ולפעמים באל"ף או בה"א. משום כך אין צורך לציין ברשימת המילים המסתיימות ביו"ד היכן מקומה של המילה.

מקבילה להערת המסורה בכ"י ש1

בכ"י ש1 (ששון 1053, ס' 8881) מצויה מקבילה קרובה להערת המסורה שהייתה בראש הכתר. למרות קיומם של הבדלים קטנים בין שני המקורות, רגליים לדבר שהערת ש1 הועתקה מן הכתר, ועניין זה יידון להלן.

מסרן ש1 הביא את רשימת המסורה כשהיא מחולקת לחמש חוליות. שלוש החוליות הראשונות הובאו בתחילת הקטע הכתוב ארמית, שהוא גם מקומה של המילה הראשונה ברשימה (דנ' ב 5). המסרן הביא במקום זה את רשימת המילים בספר דניאל המסתיימות בה"א. בשל אורכה של הרשימה קטע אותה המסרן לשלוש חוליות: הראשונה בראש העמוד, השנייה בתחתית העמוד, והחוליה השלישית בראש העמוד הבא. בשל הקיטוע (שאינו שכיח בהערות המסורה) חזר המסרן ורשם את כותרת הרשימה בראש החוליה השלישית: "אלין מלין דכתבין הי בדניאל בלשון ארמית".

חוליה נוספת באה בפרק בעזרא, ובאות בה המילים המסתיימות בה"א בספר עזרא, היינו המשך הרשימה שלנו.

החוליה האחרונה באה בפרק ד בעזרא. הובאו בה המילים המסתיימות ביו"ד בספרי דניאל ועזרא. כיום, כתב יד ששון קטוע לרוחבו, וחסר בו כשליש מכל שורה (בראשה או בסופה). נביא כאן את החלקים ששרדו מהערת המסורה (מספרי השורות, הניקוד והפסיקים — אינם במקור):

חוליה I (דנ' ב, בראש העמוד):

1 [אלין מלין דכתיבין בדניאל ועזרא בלשון ארמית בה"י] מְלֵתָה דְאֻדָּא, מתנן וְנִבְרָה, וְפִשְׁרָה נְהֻתָה, וְמֵלָה כְּרָבָה, וְשִׁחִיתָה וְחִבְרִיו,⁹⁰ מְלָה כְדָנָה, מְלָפָה שֵׁאל, וְקִינְרָה.

90 בכל מקום שנאמר בכתר "וחברוי", מסרן ש1 כותב "וחבריו", וכנראה לא הבין את צורת הרבים שבמקור. וכבר עמד על כך ברויאר בלא שהכיר את הערת הכתר. ראו: מ' ברויאר, "ספקות שאין להם הכרע", לשוננו נח (תשנ"ה), עמ' 293.

- 2 [להוֹבְדָה וחברוי, להַתְקַטְלָה, לְקַטְלָה, מְהַחֲצָפָה] על וּבָעָה, לְהַחְנוּיָה וחבירו, מְהַעֲדָה, בִּינָה, בְּהַתְבַּהֲלָה, לֹא בְחֻכְמָה, רֵאשָׁה, תְּבִירָה,⁹¹ וּמְלֻכוּתָה דלעם, וּמְנַחָה, לְנִסְכָּה,
- 3 [גְּלָה רִזִין, וּסִיפּוּיָה, וְסוּמְפֻנְיָה, לְהַחְתִּיבָה וחברוי, תְּזוּהָ לְמוּזִיָה,⁹² אִמֵר לְכַפְתָּה, מְחַצְפָּה, אֲזוּה, דְמָה, אָמָה, יִשְׁמָוָה, לְהַצְלָה, כְּמָה וחבירו, שְׁלָה הוּיָה, לְהַנְעֵלָה, רְכָה וחבירו,

חוליה II (שם, בתחתית העמוד):

- 1 [חִינָה וחברוי, כְּשָׁעָה, לְהַנְהוּ דולך טרדין, בְּצִדְקָה פִּרְקָה, תְּהוּה אֲרָכָה,] מֵהַלֵךְ הָנָה, וְכַל פִּסּוּק [דוּמָן] רְבוּתָא דִי יֵהָב לָה הָנָה כְּתָב הִי בֵר מִן רֵאשׁוֹן וּשְׁבִיעִי
- 2 [וּשְׁמִינִי, כְּלָה חֲשִׁיבִין, מֵהַלְכִין בְּגוּוּה, לְהַשְׁפִּילָה, חֲמָרָא] שְׁתָּה, שְׁעָתָה נַפְקוּ, דִי כְּתָבָה, לְהַעֲלָה, דִי יִקְרָה, כְּתָבָה דְנָה וּפְשָׁרָה, כְּתָבָה דְנָה יִקְרוּן,⁹³ לְהוֹדְעָה,
- 3 [יְהִינְהוּ, לְהַזְנִיחָה,⁹⁴ מְנָה, וְכַל יִתִּירָה] בֵר מִן חֵד וּמְלֻכָא עֲשִית, עֲלָה וחבירו, לְהַשְׁפִּיקָה וחבירו, לְקַיְמָה קִיס, וּלְמַסְפָּה אִסֵר, לְהַשְׁנִיגָה וחבירו,
- 4 [בָּעָה וּמַתְחַנֵן, חֲבוּלָה, לְהַנְסָקָה, כְּ] אֲרִיָה, דְמִיָה, דְחִילָה וחבירו, אֲכָלָה וּמְדָקָה וחבריהוּן,⁹⁵ רְפִסָּה,⁹⁶ מְשֻנְיָה, וְעִירָה, מְמַלְלָה, וְאַרְכָה, אֲתָה,

חוליה III (שם, בראש העמוד הבא):

- 1 אֵלִין מְלִין דְכְתִיבִין הִי בְדִנְיָאֵל בְּלִשׁוֹן אֲרַמִית⁹⁷ יַעֲדָה, נְדָנָה, שְׁנִיָה, רְפִסָּה, עֲבָדָה, וְיִבְלָה לְהוֹן, לְהַשְׁמָדָה, עַד פָּה, [מְקִיפָה ב' כַת' ה' וּמְלֻכוּ וּשְׁלֵחוּרִין, תְּזוּיָתָה תְרִין כַת' ה' פְּלִיגָה ב']
- 2 בּוּ, תְּהוּוּה ג' פְּלִיגָה. מִן קֶצֶת קֶרֶם דְפִסּוּק. תְּהוּוּה אֲרַכָה. מְטָה ב'⁹⁸ דְקָרָא מְלֻכָא.

- 91 בכתר באה פה תיבת פליגה (כ 41). אפשר שסבר המסרן בטעות שהתיבה רומזת למחלוקת ואינה מילה מן הכתוב.
- 92 מילה זו מסתיימת בה"א מופקת ואינה עניין להערה זו. לא הובאה אלא כמראה מקום למילה הקודמת (תוזה).
- 93 בכתר אין כאן רמזות לשתי היקרויות פתכה, והן נידונות בנפרד בסוף דברי המסורה. נוסח ש1 שם השתבש (כנראה בעקבות השמטה במילים הקודמות בנוסח הכתר, שהיה המקור למסרן ש1). זו כנראה הסיבה שמסרן ש1 הוסיף כאן את שתי הרמזות.
- 94 ייתכן שנרשם פה ויקרה דהעדיו. בכתר נרשמה מילה זו בכלל בפני עצמה בסוף פסוקי דניאל.
- 95 כאן נקט המסרן לשון רבים, שהרי מדובר ב'חברים' של שתי המילים אַכָּלָה וּמְדָקָה. אבל כאשר מדובר בחברים רבים של מילה אחת, לא זיהה נכונה את צורת הלשון "וחברוי".
- 96 בכתר המילה באה פעמיים כנגד שתי היקרויות המילה (ז 7, 19). ואילו מסרן ש1 מביא את ההיקרות השנייה במקומה.
- 97 המסרן חוזר על כותרת הרשימה בראש החוליה השלישית, מפני שהיא באה בעמוד חדש.
- 98 המסרן דילג פה על פירוט שתי ההיקרויות: ועד עתיק (ז 13) עד די אתה עתיק (ז 22). וכן דילג על הכותרת "פתכה ב'" ופירט את שתי היקרויות המילה. אולם הוא סבר שהוא מפרט את היקרויות המילה מטה, ומשום כך הביא שוב את היקרויות פתכה במקומן על סדר המקרא (ז 7, 15). נראה שטעותו של המסרן נגרמה כתוצאה מן הנוסח הלקוי שמצא לפניו בכתר. ראו לעיל הערה 69 (אמנם אפשר שאין פה אלא דילוג מחמת הדומות).

- וכען העלו קדמי, אָתָה ב' עַד דְנִי אַתָּה. בַּה זְמַנָּא אַתָּה, וְכַל דְנָה, אָנָּה, כְּדָנָה, עָנָה, תְּזוּהָ]
- 3 וְכַל מְנִינָא תְנָה, תִּינְיָנִי, תְלָתָה, אֲרַבְעָה, רְבִיעִיָה, שְׁבַעָה, עֶשְׂרִיָה כְתָב הִי בֵר מִן ב' תְּלַתָּא דְנִרְבְּכִין, וְרוּה דִי רְבִיעֵנִיא, וְכַל מָה כַת' ה']

חוליה IV (עז' ה):⁹⁹

- 1 אֵלִין מְלִין דְכְתִיבִין הִי בְעִזְרָא בְּלִשׁוֹן אֲרַמִית אֲגָרָה, תְנָה, בְּקָרְיָה, מְנָדָה וחבירו, אֲנַחְנָה דְמַהוּדְעִין, וּמְדָה, לְמָה [דִישְׁגָא חֲבֵלָה, נְבִיאָה וחבירו, לְשַׁכְּלָלָה וחבירו, וְכְדָנָה, לְמַבְנִיָה]
- 2 כְּנָה, וּבְקִימָה דְנָה, [עֲמָה, דִי פְתָה, תְמָה וחבירו, מְגָלָה חֲדָה, דְכְרוּנָה, לְהַשְׁנִיגָה, לְחַבְלָה, פְּיָתָה דְנָה דוּשְׁצִיא, בְּחֻדְנָה, מָאָה וחבירו, לְבִנְקָרָה, וְלַהֲיַבְלָה, מְדַבְּחָה, לְמָה דְקֶצֶף, דִּינָה, וְכַל נְתָרָה בֵר]
- 3 מִן נְתָרָה¹⁰⁰ דְמַהוּדְעִין אֲנַחְנָה, וְשׁוּרְיָה דְמַהוּדְעִין הִי כְתָב בְּעַלְמָ:

חוליה V (עז' ד):

- 1 [אֵלִין מְלִין דְכְתִיבִין יו"ד בְּדִנְיָאֵל וְעִזְרָא, תְפִימִי, לְיַדְעִי, בְּנִי גְלוּתָא, אֲחִירִי, וְרַעֲיוֹנִי, אֲדָרִי, שְׁלֹטְנִי] זְנִי, גְבָרִי, הַדְּבָרִי, חֲזוּי, וְחֲזוּי, צְפָרִי שְׁמִיא, תְרִי, דְאִירִי, מְאָנִי, לְאַלְהִי,¹⁰¹ מְלִי, וּבִימִי,
- 2 [וְיִתְקָרִי, סְרָכִי, מְעָלִי, רִחִי, פְעִינִי, עֲנִי, קְדִישִי, אֲרַכְנִי, שְׁבִי, וְלִשְׁבִי, מְאָנִי, וּמְנַכְסִי, וְשְׁבִי, לְחִי מְלֻכָא, וּבְנִי, בְּנִי גְלוּתָא, וְצְפָרִי, תְרִי, גְנִי, וּפְלָחִי, יַדְעִי, דְתִי, וְשֹׁאֵר לִשׁוֹן אֲרַמִית א' כַת']

מה טיב הקשר בין רשימת הכתר ובין רשימות ש1?

אין כל ספק שמסרן ש1 העתיק הערת מסורה ארוכה ושלמה וקטע אותה לחוליות. הדבר ניכר בשני סימנים: (א) המסרן הוסיף כותרת בראש חוליה III, אף שחוליה זו היא המשך ישיר לקודמתה; (ב) ההפרדה בין עזרא ובין דניאל גרמה לחוסר דיוק, שהרי כמה מן הכללים שנמסרו בדניאל תקפים גם בעזרא, כגון הכלל שהמילים דְנָה, אָנָּה נכתבות לעולם בה"א. מסרן ש1, שניתק את ההערה על ספר עזרא והביאה בפני עצמה, היה צריך להוסיף את הכללים האלה ולא עשה כן.

אולם האם אמנם המקור הישיר שעמד לפני מסרן ש1 הוא כתר ארם צובה? יש לזכור כי הערת המסורה על השמות הנכתבים כמילה אחת הייתה אף היא בקונטרסים

99 במסורת הכתר באו בסוף רשימת המילים מדניאל כמה כללים המתייחסים לדניאל ולעזרא, כגון שהמילים דְנָה, אָנָּה נכתבות לעולם בה"א. כללים אלה מתייחסים גם לספר עזרא, ועל כן יש אי־דיוק בכך שהמסורה מביאה בנפרד את רשימת המילים המסתיימות בה"א בספר עזרא, בלי לרמוז לכללים שנמסרו בדניאל.

100 צ"ל נְתָרָה.

101 המילה וְשׁוּרְיָה באה כאן במ"ג-ק"ב, אך אינה באה במסורה של הכתר ולא בכ"י ש1, ומכאן ראייה חזקה לכך שמסרן ש1 העתיק את ההערה מן הכתר.

שנספחו לכתר, והועתקה בכ"י ש1 בציון העובדה שהיא מועתקת מן הכתר. לפיכך ייתכן שגם הערתנו הועתקה ממנו. אמנם בין שני כתבי היד יש הבדלים קלים בסדר המוכחות, אולם ניתן לבאר אותם כמעשה עריכה של מסרן ש1¹⁰². כמה מילים חסרות ברשימת הכתר (מתנשאה, דהבה, וקטרי) וחסרות גם במסורת ש1 (לפחות במקום שבו היה עליהן לבוא). עובדה זו היא ראייה חזקה לקשר ישיר בין שני כתבי היד. נראה אפוא שאכן העתיק מסרן ש1 את הערת המסורה ישירות מן הכתר.

קביעת כתיב המקרא על פי הערת המסורה

במאמר שפרסם הרב מ' ברויאר בשנת תשנ"ה הוא מפרט 28 מילים בספרי כתובים שהתקשה להכריע בכתיבן.¹⁰³ בכל המקומות האלה כתר ארם צובה לא נשתמר, כתיב היד שבדק ברויאר נחלקו בכתיב המילה ולא נמצאה הכרעה חד-משמעית בהערות המסורה. רובן המוחלט של המילים הן מן הארמית שבספר דניאל (19 מילים), ובשלוש מהן נחלקו כתיב היד באם הקריאה שבסוף המילה: עֶלָה או עֶלָא (דנ' ו 6), עֶבְדָה או עֶבְדָא (דנ' ז 21), יִבְעָא או יִבְעָה (דנ' ו 8). מהערת המסורה של הכתר הנדונה במאמר זה עולה הכרעה ברורה בשלושת המקרים. שתי המילים הראשונות כלולות ברשימת המילים בארמית המסתיימות בה"א, ואילו השלישית אינה נכללת בה ולפיכך ניתן להסיק כי היא מסתיימת באל"ף. מסקנה זו עולה גם מהערת המסורה הבאה בכ"י ש1 (והועתקה כנראה מן הכתר, כמו שראינו לעיל): המילה עֶלָה באה שם בחוליה II (שורה 3), המילה עֶבְדָה באה בחוליה III (שורה 1), ואילו המילה יִבְעָה אינה באה במקום הראוי לה בחוליה II (שורה 3, בין לְקִימָה קים וְלְתַקְפָה אסר ובין לְהַשְׁנִיָה וחבירו), ומכאן שדינה להיכתב באל"ף. ברויאר כתב שם כי במהדורת התנ"ך של¹⁰⁴ הכריע לכתוב עֶלָא, עֶבְדָא באל"ף, אולם לאחר בדיקת כתיב יד נוספים ולאור הערת המסורה של כ"י ש1 שינה את דעתו והכריע לכתוב עֶלָה, עֶבְדָה בה"א. וזה אמנם הכתיב במהדורות המאוחרות של ברויאר, שיצאו לאור לאחר כתיבת המאמר.¹⁰⁵ המילה יִבְעָא נכתבת אצל ברויאר באל"ף בכל מהדורותיו, ועתה ניתן להביא לכתוב הזה ראייה מהערת הכתר ומהעתיקה בכ"י ש1.¹⁰⁶

102 לא מן הנמנע שבמקומות מסוימים חלו שיבושים במהלך ההעתקה של הערת הכתר, ובמקרה הייתה דומה במקומות אלה להערת המסורה של ש1, שהרי הערת הכתר עומדת לפנינו רק בהעתק של העתק.

103 ברויאר (לעיל הערה 90), עמ' 292–296.

104 תורה נביאים כתובים מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בידי מרדכי ברויאר — כתובים, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ב (וכן במהדורת התנ"ך, ירושלים תשמ"ט וב"דעת מקרא" לספר דניאל, תשנ"ד).

105 מ' ברויאר, תורה נביאים כתובים, מהדורה חדשה, חורב, ירושלים תשנ"ח; כתר ירושלים — תנ"ך האוניברסיטה העברית, תורה נביאים כתובים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר, ירושלים תש"ס.

106 ברויאר אינו מביא את הערת ש1 כראיה, כנראה משום שהערת המסורה של ש1 קטועה, ושמה הביא המסרן את המילה שלא על סדר המקרא, במקום אחר שלא שרד.

מהערת מסורה אחרת ניתן ללמוד כי בכתיב המילה עֶבְדָה נחלקו אסכולות שונות בבבל. הערה זו באה בשני כתבי יד. בכ"י מוסקבה גינצבורג 1502 (כתב יד תימני של ספרי כתובים בניקוד בבלי, נכתב בעדן בשנת 1292, ס' 47576) באה הערת מסורה לדנ' ג 5: "סמפניא קדמ' (דנ' ג 5) וחמא (ג 13) חיותא דאגד (צ"ל: חיותא דתנד — ד 11) קימה (ד 23) לתורא דעשית (צ"ל: יתיקא דעשית — ו 4) עֶבְדָא קרב (ז 21) — לנ' <הרדעי> אלף ולסור' <אי> הי". בר מצטט ברשימותיו הערת מסורה דומה מכ"י ערפורט 1:¹⁰⁷ "סומפניא קדמא, וחמא, חיותא קדמא, קימא, יתירא דעשית, עבדא קרב, אלין לנהרדאי אלף לסוראי הי". המחלוקת הזאת עומדת ברקע מחלוקת כתיב היד פה.¹⁰⁸ הכתיב בה"א מתאים אפוא לאסכולת סורא.

סיכום

רשימותיו של יצחק (זליגמן) בר שהתגלו מחדש מציגות בפנינו את קונטרסי המסורה שעמדו בראש כתר ארם צובה ובסופו, ואבדו בעת הפרעות בראשית שנת תש"ח. אף שהעתקים חלקיים של הקונטרסים האלה ידועים מכבר, ועל אף פגמים מסוימים שנתגלו בהעתק בר — ניתן לומר כי לראשונה נחשף כאן בשלמותו נוסחם של קונטרסי המסורה שצורפו אל כתב היד החשוב ביותר של המקרא מבית מדרשם של בעלי המסורה.

שתי עדויות מוכיחות בבירור כי קונטרסי המסורה האלה היו חלק מן הכתר במאה ה-11 לכל המאוחר, ואחת מהן אף מייחסת אותם במפורש לאהרן בן אשר. ובכל זאת, בדיקה של חומר המסורה מעלה כמה תמיהות על חוסר התאמה בין רשימות מסורה ארוכות שנכללו בקונטרסים ובין נוסח המקרא שבגוף הכתר. הפערים בין הערות המסורה על המילים המורכבות ועל הפסקים במקרא ובין המציאות הטקסטואלית בכתר מביאה אותי להטיל ספק אם אמנם נכתבו הקונטרסים בידי מסרן הכתר, חכם המסורה הידוע אהרן בן משה בן אשר.

אחת מרשימות המסורה הארוכות הכלולות בקונטרסי הכתר נדונה כאן בפירוט. רשימת המסורה הזאת עוסקת בכתיב התנועה הסופית במילה בארמית המקראית, ומתמודדת באופן מורכב ומתוחכם עם משימת התיאור הרחבה והקשה הזאת. מבעד ללשון המסורה ניתן להבחין בסימני עיבוד והרכבה של שתי הערות מסורה לכלל תיאור מקיף אחד. על פי הערת המסורה הזאת הזה ניתן להכריע בכמה מקומות בספר דניאל, שהכתיב בהם מסופק.

107 ככל הנראה כתב היד נקרא כיום כ"י ברלין 125 (Or. fol. 1210) והוא כ"י מס' 160 אצל קניקוט. במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים לא נמצא תצלום מלא של כתב היד, אלא רק של עמודים בודדים ממנו, ובהם הקולופון שבסוף דברי הימים. לפי הקולופון, כתב היד נוקד ומוסר בידי שמשון מצמינון בשנת 1343 (וראו: נ' אלוני, "איזהו הניקוד שלנו? במחזור ויטרי?", בית מקרא יז [תשכ"ד], עמ' 140).

108 ברויאר (לעיל הערה 90, עמ' 293) מצא את הכתיב בה"א בכתבי היד ל, ב, ש 2 ואת הכתיב באל"ף בכתבי היד ש1, ק, ד.

XIV

ENGLISH ABSTRACTS

found in the parallel lists in the Halle recension. This might imply that the biblical text form serving as "Vorlage" for the "Halle"-*Okhlah* was closer to the Authorized Tiberian Text than that of the "Paris"-*Okhlah* version. However, it is not impossible that the Paris recension constitutes the earlier [or "original"] text of the Compendium, while the Halle recension shows signs of a certain process of sifting, which camouflaged a good many of the minor consonantal differences between "Masora schools" regarding the *Ketiv*-phenomenon — which had existed at an earlier epoch.

The Masora Quires Appended to the Aleppo Codex — According to a Copy Found in S. Baer's Archives

Yosef Ofer

The Aleppo Codex — the Bible manuscript vocalized and accentuated by the Masorete Aharon ben Moshe ben Asher — is the most important manuscript dating from the masoretic period. For this reason, any evidence relating to the lost parts of the Codex is extremely significant. According to various descriptions of the Codex, we know that, both at its beginning and end, there were pages of material resembling "Grammar of the Masora" as well as various masoretic lists. There is also evidence of copies having been made of this masoretic material. One of these copies was made for A. Firkovich, and found its way to S. Baer and H.L. Strack, who made use of it in their edition of *Sefer Diquduq Ha-Te'amim*.

I have recently been successful in locating the archives of Yitzhak Seligman Baer amongst the manuscripts of the Ginsburg Collection in Moscow. These archives contain a complete copy of the masoretic material included in the Aleppo Codex before the Bible text and after it. The paper deals with the content and the history of this copy, and considers in detail an important masoretic note from this material, concerning the spelling of the Aramaic words used in the Bible. A comparison of this note with other masoretic notes in Cod. Sassoon 1053 (S1), leads us to the conclusion that the Masorete of MS. S1 saw the Aleppo Codex, and then copied and compiled masoretic notes from it.

There is good evidence that the quires appended to the Aleppo Codex were already there in the eleventh century. Despite this, the examination of two lists in Baer's copy, dealing with composite words in the Bible and verses containing a *Paseq* sign, arouses doubts as to whether in fact this Masoretic material was really written by Aharon ben Asher, the masorete of the Codex.

מעניינת במיוחד היא הזיקה בין הכתר ובין כתב יד ש1. מסרן כתב היד הזה הכיר מקרוב את כתר ארם צובה ואת ייחוסו, וייחס חשיבות מרובה להערות המסורה שבקונטרסים הנספחים לו. הוא עיבד את חומר המסורה ושילבו בהערות מסורה שרשם בגיליון המקרא שכתב. השוואה בין שני המקורות מהווה צוהר שמבעדו ניתן להשיקף על דרכי העיבוד הקדומות של חומר המסורה.

רשימת כתבי היד

א	כתר ארם צובה, דפוס-צילום, ירושלים תשל"ו, תנ"ך.
ב	כ"י לונדון, המוזאון הבריטי Or. 2375, כתובים.
ל	כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. I B 19 a, תנ"ך.
ל3	כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. II B 10 (סימנו הישן T17), תורה.
ל14	כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr. II C 144 (סימנו הישן T1-נייר), נביאים.
ק	כתב יד הנביאים מקהיר (גוטהייל 34), נביאים.
ק2	כ"י קמברידג', ספרייה האוניברסיטה, Add. 1753/2, כתובים.
ש	כ"י ירושלים Heb. 24 ⁰ 5702 (לשעבר ששון 507), תורה.
ש1	כ"י ששון 1053, תנ"ך.
ש2	כ"י ששון 82, תנ"ך.
ד	דפוס מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ו, תנ"ך.